

Від нудьги Антонові заманулося дізнатись, де він зустрічав цю людину. Не спускаючи з неї очей, пішов ближче. І лише тут у цій постаті, освітленій двома електричними лампами, пізнав інженера Маковецького.

Колись, бувши студентом, Маковецький вславився вмінням грати в більярд і грав дійсно з кращими більярдистами Києва. Потім був покинув цю справу, а тепер знову хотілося інколи позабути вічну боязливість і нервування за роботу й за кожний свій крок, спостерігаючи, як легко пливе по сукні полірована куля із слонової кістки і, клацнувши другу, подібну, блискуче заганяла її в глотку лузи. Приємно було стежити, як легко рука володіла кієм, відчуючи кожен найдрібніший його рух.

Сьогодні знову була неприємність на заводі з тим проклятим проєктом нової машини, замовленої правлінням тресту. Виконати їхні вимоги швидко не було ніякої можливості, а директор заводу Квас зайшов до них і заявив:

— Ви ж спеціалісти, придумайте. Нада — значить, повинні зробити.

В голову нічого не лізло, бо весь час стояв перед очима той проєкт, що бачив у Сави. Безумовно, та машина була найпридатніша і її прийняли б майже без заперечень, але студент її не продасть Маковецькому і залишалося одне — заявити на заводі, щоб купили у Сави його машину. Та Маковецький цього не зробить, нехай пошукають собі дурня. Допомогати якомусь там слинявому комсомольцеві! Мало вони в печінках сидять. Краще треба найти засіб, щоб той винахід передав сам Маковецький. Тоді він своє докаже — визнають, хто такий Маковецький!

Розв'язати свої думки Маковецький і зайшов у більярду. Дивився, кого вибрати собі за партнера, коли почув збоку:

— Інженер, може, давайте вдвох стукнемо піраміточку. Таку, знаєте, хорошу піраміточку, на троячку. Можна й на п'ять карбованців.

Маковецький повернув голову і відповів у тон :

— Можна й на п'ять карбованців. А відкіля ви знаєте, що я інженер?

— А чому ж, ми з вами знайомі й дозвольте привітатися.

Антін простягнув руку, Маковецький недбало й здивовано поклав йому в пальці свою долоню. Антін заговорив швиденько, запобігаючи :

— Не впізнаєте? Нас познайомив Лихошваїв Тарас колись на вулиці. Пам'ятаю, ви розмовляли про винахід мого племінника, що збиралися тоді придбати. Мого племінника звати Савка. Це дуже здібний хлопець, але страшна падлюка, і я остаточно, навіки з ним полаявся. Гад!..

Обличчя Антонові перекривилося болізно, ніби він випив отруту. Прилетіла згадка, як стояв навколюшки перед Савою і молив не йти до Гамалії. Брудно, п'яно вилаявшись, Антін прямо в лице Маковецького прошипів:

— Він мене пам'ятатиме!

Почали грати піраміду. Почувши про цікаву партію, навколо столу вінком обвилися глядачі і сперечаючись ставили мазу. Антін дав десять очків уперед і грав надхненно і спокійно. Око пильно стежило за кулями і фіксувало найдрібніші зміни в розташуванні швидких блідожовтих краплин слонової кістки, що покірно розсипалися по зеленому сукні. Одігрувався тонко, весь час ставлячи свою кулю на короткий борт, ніби куля була муштрована. Глядачі милувалися захоплено з його гри і влучно покладену кулю проводжали бадьорим шепотінням і нестриманими вигуками підтримки. Інколи Антін жартував. Маковецький хвилювався трохи, відчуваючи серйозного партнера. Він замовив дванадцятку в куток. Куля стояла досить зручно. Але Маковецький не поклав. Коли костяна весела кулька понюхала отвір лузи й злякано вистригнула звідти, покотившись на середину стола, Маковецький нервово лайнувся.

Гірняк Й. — актор, "Кум", "Мазайло".

і з хрустом роздавив крейду на налітці. Крейда бризнула білими холодними іскрами. Антон у відповідь з усміщечкою відповів стереотипним, специфічним більйардним дотепом:

— Подібний випадок був у Тамбові з генералом Єн...

Глядачі й собі продовжили відповідними, збитими дотепами:

— Да, вузьенькі лузи поробили...

— Не вузькі, а не там, де треба. Трішечки б у бік поставили...

А якийсь голос резонно проказав:

— Людині не світить і не гріє, а ви гавкаєте!

— Раз таке діло, кладу туза в правий, — покрив всі голоси Антін. І клап-штосом, ляснувши дзвінко, шар стрибнув у лузу. Знову глядачі загомоніли вдволено.

Маковецький ніяк не міг зосередитись на грі, хоч і змагався гаряче. Перед ним стрибали кулі і кій ходив покірно в руці, але око загубило гостроту, бо в мозкові літали, розкачувались, як оті кулі, думки. І Маковецький поспішав закінчити гру, щоб поговорити наодинці з Антоном. Програв він всього дві партії, і то на останній кулі. Розплатився і гомонів по-приятельському із своїм партнером, вичікуючи моменту, коли можна буде запросити Антона випити шклянку пива. Але вийшло так, що Антін попередив його і, тримаючи в руці в кишені десятку, повів Маковецького в буфет. Там в окремій кімнатці в цей час не було нікого, і вони сіли вдвох біля штучної пальми, що нагадувала кістяк з розгубленими окремими кістками. Малесеньке віконце ледве пропускало вдень пасмо світла, а доповнювала його електрика. Стіл засланий папером у жирних плямах, посипаних крихтами. Антін почував себе тут прекрасно і оголосив початок банкету, вимагаючи у заспаного, невмолимо спокійного хазяїна з обличчям євнуха — вимагаючи горілки, тарані, раків і пива.

Все це досить швидко з'явилося на столі, і кожну страву і напої Антін зустрічав вигуками славословія.

— Я люблю раки... Знаєте, розриваєш панцер і під тим панцерем схована така тонка штучка. Їсти раки під пиво — це прямо лірика, поема... Але ми почнемо із симфонії...

І Антін налив по півстопочки горілки собі й своєму співбесідникові. Маковецький не любив горілки, рідко її пив і то з таким виглядом, ніби ковтав неприємні ліки. А зараз не відмовився, а, цокнувшись, разом з Антоном перекинув рідину в рот. Скривився, сьорбнув повітря, сіпнув огидливо головою і почав швиденько їсти. І більше не схотів пити, не піддаючись на глузливі умовляння Антонові. Зрештою Антін почав хилити сам, а Маковецький налив собі пива, підняв шклянку з білою шапкою піни і з задоволенням, повільно ковтав пиво, облизуючи губи.

Антін жалівся на свою долю, на людей, на якогось брата:

— Мене рідний брат у крендель скрутив. Ого, хіба я такий був. Ні... Колись я гримів, бушував, шумів, а тепер в оцьому закапелкові п'ю горілку, вигравши десятку в порядної людини. Думав, племінник зі мною буде, хотів допомогти йому... допомогти Україні мати свого Едісона, чи Стефенсона, чи якого там іще чорта. А воно племінник теж падлюка. І в оцій більярдній, я свою душу розграю в пірамідку, штовхаю її кієм. От до чого мене довели! Ех, коли б ви знали, яка в мене душа! В мене, представника вільної нації, великого нашого народу. Того нещасного народу, що ніяк не вирветься з ярма... А чому? Тому, що ми стоїмо на розпутті, тому, що горе тій чайці... І доводиться кращим представникам своєї нації душу свою качати на зеленому сукні більярда!.. Не здається вам, що інколи кулі більярдні котяться, як стяті голови? Аж хрускотять... Ви бачили, як голови стинають? Ні? Жаль, жаль! Це видовище

цікавіше за гру в більярд. — Після довгої павзи з новим піднесенням Антін додав: — А тепер моя душа заспиртована оцим зіллям, як експонат... І все брати, племінники, гади, падлюки!

Антін був п'яний зовсім. Лице йому горіло вогнем завзяття з бажанням сповідатися. Це бажання приходить, коли людина перепила звичайну межу дозволеного їй.

Потроху Маковецький почав скеровувати балачку знову на Саву, на помсту, і, коли Антін з запеклим гнівом ударив кулаком об стіл, Маковецький, наблизивши своє лице до Антонового чола, швидко заговорив:

— От вам і помста... Ви ж свій чоловік, зайдіть у гості і принесіть мені проекти, що їх зробив ваш Сава. А за гроші не турбуйтеся — я вже заплачу. За мною не пропаде. Тільки дістаньте. Тоді не будете свою душу програвати в більярд. Ви ж родич, замків ламати не доведеться, згодні, правда?

І гіпнотизував Антона поглядом прищурених очей, хотів заглянути йому в мозок, які думки заставили чола збігатися в тугі бугри зморшок. Антін дивився вогкими очима крізь Маковецького і крізь стіни. Забув, де він сидить. Тільки в вухах стояли гарячим шепотінням слова Маковецького. Враз Антін ніби прокинувся, побачив близько себе обличчя свого співбесідника і тихенько почав:

— Я душу свою пропиваю, програю в більярд, але совість не продаю. Антін ніколи не був злодієм і не буде. За гроші я совість не продаю, звернись в інше місце. Звернись, гадюко, до таких, як ти!.. Звернись, а то я цього ножаку загоню тобі прямо в порок серця! Я тобі засуну його в грижу і дорogi звідси не знайдеш. Пішов, доки я тобі не випустив трибуху... Чуеш!

Маковецький пішов до дверей, захопивши своє пальто і картуз. Пішов, щоб кожної секунди можна було тікати бігом. Біля дверей хутенько озирнувся

через плече і на момент побачив налиті злобою очі Антона. Вони кололи, як багнети. Виходячи за двері й минаючи зелені столи, Маковецький шепотів сам для себе:

— Ах, треба б було розумніше... Обережніше... Дипломатії більше. Треба було обережніше...

Лише в коридорі одягнув пальто і вийшов на вулицю.

10 — Здається, ми були з вами на ти, Мар'яно... Правда, дуже давно. Ціле сторіччя тому... Ніби після того пережив якісь кошмари, хворобу і загубив пам'ять... Я ще й зараз не зовсім вірю, що передо мною реальна, справжня Мар'яна. Пам'ятаєте, бігали ви з двома гарненькими косами і в симпатичній сукні, формі третьої гімназії. В садочку вашому крали порічки, ховаючись за кущиками... І ви накололи собі руку. Вам було боляче, але намагалися стримати себе і не заплакати. А нахабні дві сльозинки скотилися з очей. Заспокоючи, я поцілував ваші очі... І посмішка крізь сльози освітила ваше лице, як сонце бризне з-за хмари, прорізаючи промінням блискучі, срібні водяні нитки. А тепер я не відчуваю реальности свого буття. Нікому і ні в що не вірю і навіть не вірю у власне існування. Все вигоріло... Залишилася сама ненависть. Інколи здається — коли б біля мене був хтось близький, не так важко відчував би своє ярмо. Спитаєте, чому не пушу собі кулю в лоба? Я думав і про це... Та навіть до тих дурниць, які я зробив, додавати ще одну, хоч вона й остання. Жаль, що немає близької людини... Не турбуйтеся, ніяких пропозицій робити вам не буду... Мені жаль Бориса вашого. Більше, мабуть, жаль, ніж своїх батьків... Сиділи ми з ним у в'язниці, і вдвох нам було весело. Інколи навіть жартували, а головне — надіялися. Однією кулею нас не зустріли обох... Отут і починається моя ненависть, а кінця їй немає... Я говорив вам про помсту і про Гамалію. А почуваю, що ні на

Чистякова В. — акторка. „Любина“.

яку помсту я не здатний... Тільки часто приходять бажання знайти його і всадити йому одну кулю в діяфрагму, другу в кишки, третю... Вибачте, я забув... Даруйте мені... Я не хотів вас хвилювати... Я відчуваю ваше тремтіння в своєму серці...

— Нічого, не турбуйтеся... Це я так... Зимно мені...

Мар'яна спробувала посміхнутися. Сама відчула — сміється не вона, а лише губи блідо скривилися і так застигли, мов гримаса мертвяка. Намагалася не слухати Василевих розмов, і разом з тим хотілося, щоб він колунався глибше в самому серці. По краплинці цідив звідти біль. І хлюпав жажливими словами. Василь викликав до себе жаль, мов каліка, замість живого тіла складений увесь із протезів. Навіть голос був якийсь скрипучий і нудний. Від цього нудного голосу тікала. Тікала з Києва, вчуваючи всюди подібні голоси. Спогади минулого отруїли спокій. Шукала тут відпочинку, а знайшла забуті могили, кладовище пережитих нещасть, политих власними слізьми.

Василь вартував біля тітчиного будинку і ходив за нею, як примара. Проводжав її на вокзал і тряслися разом на візникові. Він, мабуть, чекав, що вона почне розпитувати про Бориса і підтримає його обурення і прокльони на адресу Гамалії. А Мар'яна тільки слухала мовчки, одвернувшись, нервово здригаючись, коли згадувалось прізвище її Петра.

Вже давно забула вона про обурення в зв'язку з розстрілом брата. І тепер здавалося, що так і повинно бути. Навіть коли б сам Гамалія сказав їй про той розстріл з його присуду, навряд чи ця новина викликала б якісь болючі наслідки. Просто вона задихалася від усіх взагалі спогадів, від цього міста, зустрічі з Василем. Київ вона проклинала. Клялася більше не з'являтися сюди ніколи...

У вагоні Мар'яна зрештою залишилася сама. Власне, тут було багато людей, але ці люди не за-

важали їй, не лізли з розмовами. Їх можна було не помічати або спостерігати з боку. В потязі люди завжди говірки і догодливі від нудьги. Знайомляться швидко і люблять філософувати з приводу дрібниць. Випадковому сусідові розповідають своє життя, ніби він найближчий друг.

Вмовстившись в куточку свого купе біля вікна, Мар'яна дивилася у вікно. Потяг вибігав уже за місто і залишив позаду плетиво залізне моста через Дніпро. Завжди буває так — сядеш в потяг і радієш, що залишаєш позаду кілометри і тих людей, яким нема куди поїхати. Важко жити тому, кого не тягне даль і кому немає куди поїхати.

В купе було ще двоє мужчин, які розмовляли вже про дрібниці і чомусь лаяли залізничні порядки. Вони чекали слушного моменту заговорити з Мар'яною, що сиділа з таким виглядом, ніби в купе нікого не було, а двоє її сусідів були бездушні речі. Пасажири зашелестіли паперами і зібрались вечеряти чи просто закусити. В потязі в дорозі люди завжди їдять багато, із смаком і зосереджено.

За потягом гнався здалеку вечір і заплітав сизим маривом обрії, залатаний білими плямами останнього, весняного снігу. Вечір наздоганяв вагон, в купе ставало казково — приємно. Купе ритмічно коливалося на пружинах і мчало в вечірній посмерк. Здавалося, що само це купе лише й летить в простір, назустріч вікам, просторам і майбутньому. Добре було б забути години і станції, оселі й розмови. Всі людські справи ставали маленькими в порівнянні з цим рухом. Перед лицем ненажерливого часу і простору людина розпливалася маривом туманної недійсності.

Все ж один з пасажирів порушив Мар'янин спокій і почав з нею розмову. Звернувся з банальним запитанням, напхавши собі рота бутербродом. Не дочекавшись відповіді сам собі відповів і, таким чином познайомившись, заговорив на різноманітні теми, не

почувши жодного слова від своєї сусідки. Під ці розмови Мар'яна й заснула, розіклавши свою постіль і увесь час відчуваючи, що під нею зникають кілометри, скигнуть земля і свистить вітер, змагаючись із залізом.

Харків зустрів неприємним, дрібним дощем і рвучким вітром, що виривався з-за рогу, мов п'яний хуліган. Але знайомі вулиці виглядали рідними, привабливішими після розлуки. Находило бажання посміхатись кожному будинкові, вивісці, парканові, навіть горбатій, провінційальній соші...

Єдине тривожило Мар'яну — зустріч з Петром. Боялася цієї зустрічі, ніби їхала на суд. Ніби вдома чекав на неї суворий допит неможливого слідчого. І власна кімната уявлялася якимсь казематом тортурів, де на неї чекає кат. Та поволі ці настрої розвіювалися. Тільки залишилося прагнення — залишитись наодинці і приготуватись до розмови з Петром. Про що буде розмова — Мар'яна не знала, але виріло єдине бажання — цілковито змінити своє життя. Вона не хоче ні перед ким каятись, вклонятись, прислужуватись! Хоче бути справжньою людиною, боротись за власну долю... Забавкою навіть найліпшого чоловіка не буде. Годі каялася вже і не вірила в свої сили! І таке недовір'я всі підтримували, бо вона, бач, інтелігентка і повинна цілувати запилені чоботи переможців.

— А що робитиму я?.. До чого я придатна? Ніхто ж не спромігся навчити працювати. Батьки любили надто і готували прекрасну жінку комусь, за власними розумінням цієї справи. А чоловік зробив забавку для себе, для відпочинку після роботи державного значіння. Як же, чудова соціальна категорія: „домашня робітниця на утриманні чоловіка!“

Напевне Петра вже немає вдома... Побіг у свій трест. І це було б найліпше для неї. Увечері можна буде й почати розмову. Але що йому говорити?.. Сказати про своє невдоволення з власного життя і

становища. Невдоволення з нього і всього світу... Він має право думати, що це від поганого настрою, необхідно відпочити — і все мине, і знову дні будуть рожеві і вечори затишні. Найбільше обурює Мар'яну, що Петро на кожен її вибрик і протест має пояснення. Легко, не замислюючись довго, витягає таке пояснення і викладає. Ніби всі життєві справи, почуття й запитання розкладені в нього в шухляді і записані на картки і занумеровані. Треба пояснення і відповідь — ось маєте відповідну картку... Тут є стандартна відповідь на це запитання. Так систематизовано земні справи, міжпланетні простори, політика і економіка, щоденні будні і особисте життя. Мар'яна не раз перевіряла здатність Петра враз знаходити відповідь і спеціально вигадувала найдошкульніші запитання:

— Скажи, Петрусь, як це партійцям дозволяють брати собі в жінки колишніх буржуйок, з якими провадили ви самі запеклу боротьбу? Де ж тут логіка? То стріляли, били, забирали все, а тепер, маєш, одружуються...

Петро й замислиться не надовго, доки знайде ну-мерок картки:

— А, бачиш, тут повинен бути правильний підхід. Треба ж не забувати, що у нас немає ще справді культурних і цікавих пролетарських жінок. Власне, вони є, та небагато їх... Ми їх тільки зараз виховуємо. Так би мовити, виводимо нову породу. А партійці наші вже сьорбнули культури і на красі розуміються. Значить, дайош і жінку відповідну. Щоб і розумна була, і на роялі там пограла, і поспівала, і поговорить з нею можна про всякі вірші й романи, і допомагала б у роботі. Чого ж, нехай хлопці женяться. В систему цього вводити не можна, а раз подобається, нехай живуть. Партія до кохання не втручається, це штучка індивідуальна. Але й тут є одна крапка з комою. Партієць повинен виховувати свою дружину, впливати на ідеологію, навертати її на

радянський бік. Коли чоловік путній, так і робити це не важко. Перевиховати дружину він мусить обов'язково, інакше вона його буде перевиховувати і спихати на контрреволюційні, упадницькі рейки. От тоді вже і партія вмішається і скаже — геть руки від члена нашої партії. І йому скаже: ти або перевиховуй свою дружину і порви всі стосунки з її родиною, або панькайся з ними і не засмічуй лав нашої організації... Отакий і повинен бути підхід до цієї справи...

Сталося не так, як хотіла Мар'яна: Петро був дома і збирався саме йти, коли вона подзвонила. Відчинила Таня і, зрадівши, крикнула на все помешкання:

— А ми й не знали, що ви приїдете. Треба ж приготувати ванну!

Застигла на місці і хвилину розглядала свою господарку, забравши в неї валізу. Петро вийшов з портфелем під пахвою, із давно знайомим портфелем, схожим на витерту халяву старезних чобіт. Обличчя засвітилося несхованою радістю. Плями червінця виступили на щоках. Поцілував, ніби клюнув у губи, і поцілунок видався Мар'яні прісним і чужим. Допоміг запобігливо роздягнутися. Вішаючи на вішалку пальто, журих дружину тоном дорослого, що звертається до дитини:

— Ах ти ж фокуснице моя... Сюрпризом приїхала і телеграми не дала. А я вже йти зібрався. І жодного листа не написала... Раденька, що вирвалася...

Обнявши по-юнацькому міцно, повів Мар'яну в кімнату і шепотів над вухом:

— А я скучив, скучив за моєю мандрівницею... Чекав-чекав на неї. Думав, що забула вже про мене...

Такий дитячо-наївний тон якось не личив Петрові, і розмови подібні Мар'яна чула рідко. Раніше це її радувало і лоскотало приємно вухо. Тепер стало

соромно за Гамалію. Мабуть, помітивши це, Петро трохи охолонув, схаменувся. Провів дружину прямо в її кімнату, весь час тримаючи за стан. Чекав, щоб сама розповіла, чому має вигляд зосереджений і загально розгублений. Так було завжди — Мар'яна розповідала сама похапцем свої неприємності, а Петро розвіював сумніви й лікував болі впеними аналізами справ її і міцними, молодечими обіймами.

В кімнаті було душно, мов у натопленому купе вагону.

Заважала одіж і речі, що стали попідстінню з таким виглядом, ніби зараз кинуться на середину хати і почнуть вітати свою господарку.

Петро зачинив за собою двері. Взяв між долоні Мар'янині лиці і почав нестямно цілувати губи, чоло, ніс і волосся, відчуваючи насолоду від кожного дотику ніжною шкірою своїх губів до обличчя дружини. Трохи напарфумовані кучері п'янили теплим запахом. Потім, віддаливши лице Мар'яни на відстань своїх рук, не випускаючи його з долонь, розглядав кожну риску і знову, притягаючи до себе, цілував.

Долоні рук Петрових були шорсткі, як суконні рукавички і неприємно теплі. Кожен рух пальця, здавалося, залишить натерту, мозолясту пляму, хоч Петро держав її голову ніжно й обережно. Він радів з того, що Мар'яна одним своїм виглядом прогнала всі думки останніх днів після записки, одержаної на доповіді в технологічному інституті і після знищення Уляниної картки. Тепер життя знов покотиться тими рейками, що котилося досі. Без перебоїв і дурної інтелігентського самоаналізи.

Посадивши Мар'яну на канапу, притискував її до себе, відчуваючи прекрасне тіло. Захоплював багато повітря і глибоко дихав. Тремтіли ніздрі, тріпотіли нервово. Говорив якісь ніжні слова, охоплений єдиним непереможним бажанням відчувати податливе це тіло. І Гамалія дійсно похапцем почав розстібати Мар'яні сукню. Вона злякано ворухнулася. Їй треба

було переодягнутися, але чомусь соромилася свого чоловіка, ніби в перші дні після одруження. Вигадувала причину, щоб Петро вийшов, доки переодягнеться, і тоді саме зрозуміла, що їй Петрова рука розстібає сукню. Не знала зразу, чим висловити своє обурення. Яка невитриманість, дикунство! Дружина стомилася з дороги, не помилася, а він лізе з ласками. Невже раніш не помічала цього? Чи прощала засліплена...

Мар'яна не придумала, ще як реагувати на Петрову поспішність, коли в його кімнаті раптом заторохтів розпачливо телефон. Петро здригнувся і від несподіванки відхилився, одірвавши руку. Прислухався секунду і, промурмотівши під ніс лайку, пішов до телефону. Мар'яна почула:

— Зібралися? На мене чекають? Ага, гаразд... Слухайте, а півгодинки не почекаєте ще? Ну ладно, лечу, лечу... Так, так...

Хутко зайшов і ніяково заглянув у вічі дружині:

— Треба бігти, моя прекрасна жіночко... Треба поспішати. От, чорти б його взяли, те засідання! Так я пішов і обов'язково буду на обід. Не скучай тут без мене, відпочинь. Ну, живи здорова...

Присмоктався губами до покірних губ Мар'яниних. Подивився на неї пильним, вивчаючим поглядом. Ворухнув плечима незрозуміло:

— Якась ти чудна сьогодні... Мабуть, стомилася, тоді відпочинь гарненько. Обов'язково відпочинь...

Мар'яна не пішла його проводити і не відповіла ні на поцілунок, ні на зауваження. Подивилася на двері, куди вийшов Гамалія, і промовила замислено:

— Стомилася і спочинь... Спочинь...

Глузлива посмішка завилася на губах.

1 Трамвай почекав, доки
зліз Сава і ще кілька
душ із ним, і побіг далі,
розрізаючи надвое вулицю низеньких будиночків.
Так на кожній зупинці губив вагон своїх пасажирів
і ловив нових. Вистрибнувши з вагону, люди враз
розбігалися на всі боки. Розходилися діловито і
впевнено. Розносили свої турботи і справи по устано-
вах, будинках і вулицях.

Книга четверта

ВИЗВОЛЕНІ ШЛЯХИ

Перед самими ворітьми заводу Сава спинився.
Витяг махорку і скрутив цигарку. Повільно запалив.
Йому не треба було поспішати. Ніхто на нього не
чекав, нікому він не був потрібен. Озирнувся на-
вколо з цікавістю. Тут був він восени, склавши
іспита в інститут. Тоді їздив кілька день підряд, огля-
даючи околиці Харкова.

З насолодою втягуючи дим, пішов до воріт про-
хідної заводу „Плуг і коса“. Міг би Сава й не брати
собі цього навантаження, та не наважився йти в бюро
осередку сперечатися. Почував себе винним перед
усіма. Почував — кожен має право кинути йому об-
винування. Ще свіжий труп Зайки стояв перед
очима і смерділо трупарнею, коли згадував про дів-
чину. Перед очима ставали недавні дні, тоді напру-
жено спинявся і зціплював зуби до болю, судорога
припинала до землі ноги. Соромно було за батька,
за боягузтво своє. Ходив, мов злодій, цураючись
товаришів і самого себе. Разом з тим хотілося чути
веселі голоси і людський гомін. Хоч часто цей гомін
дратував нерви і непокоїв до лютої злоби. Дійсно,
хвороба обплела юнака байдужістю до того, що роби-
лося навколо...

Засмальцьовані, замацані тисячами рук двері про-
хідної легко відчинилися в темний коридор. Кілька
людей товпилося біля віконечка. Хтось сперечався
з робітником, що пропускав у завод. Сава не ска-
зав ні слова, подавши свого папера у віконце. Так
само діловито, без слів йому подали перепустку. Сава

М. ХВІЛЬОВИЙ — „Іван Іванович“.

опинився у дворі заводу. Прямо проти воріт починалися цехи. Перша будівля роззявила пащу широчезних дверей, і звідти неслися могутні вибухи і перезвони металю. То був ковальський цех. Чистенько одягнений чоловічок переходив з будинку праворуч у лівий і показав Саві, де міститься комсомольський і партійний осередки.

На другому поверсі Сава зайшов у велику кімнату, світлу і привітну. Кілька столів присадкувато прип'ялися до стіни. Біля одного юрмилися юнаки, небайдливо обпираючись об стіл. Перед ними сидів прямо на столі хитруватий чернявий хлопець, завзято жестикулюючи, допомагав собі мімікою в чомусь їх переконати. Бесіда була безпосередня й товариська. Сава підійшов просто й очікуючи став між хлопців. Чернявий юнак пильно впіймав його очима. Подумав трохи :

— Чого вам?..

— А до кого тут звернутись?..

Сава протягнув йому папера з райкому. Хлопець розгорнув і уважно читав його. Всі замовкли, оглядаючи Саву. Хлопець знову підвів голову.

— Значить, на роботу до нас прийшов? Ладно, попрацюємо. Із технологічного? Ти почекай трохи, а ми поговоримо. Потім вирішимо, як з тобою бути. Або краще так зроби, ти на нашому заводі ніколи не був? Піди поглянь, походи по цехах, а тимчасом ми тут і вирішимо все. Перепустка в тебе є? Якраз в пору попав до нас. Робота знайдеться...

Сава вийшов знову в двір. Над головою висіли хмари й прямо проти його очей лежала пляма глибокого блакитного озера, затканого на берегах димними кінцями срібла. Хмари стікали невесняним нудним дощем. Дахи лили свої непривітні сльози.

Повернувшись і пішов прямо у широкі двері ковальського цеху. Робота не дивувала його. Затримався трохи біля молотів, що хлюпали по червоному металю й бризкали блискучими гарячими краплинами.

Рідний дим і скреготіння металю заставили згадати свої поки роботи в слюсарні. Пройшов болторізу, спиняючись біля станків. Стежив, як хутко працюють руки тих, що нарізають гайки. На нього ніхто не звертав уваги — зайняті своїм ділом. Тільки дівчина одна озирнулася й миролюбиво, з посмішкою, між ділом кинула:

— Проходь. Став гав ловити!

Так само проходив, поверхово оглядаючи роботу й збірного цеху. Не збирався затримуватися й тут — коли чужий голос спинив:

— Бач, знайшов, де гуляти! На завод прийшов? Ну, ходім, покажу. Не впізнаєш?

Сава впізнав враз. Може, й не впізнав би, так, мабуть, такі вуса мав на весь Харків один Вавило Топчий. Це він і гукнув на Саву, впізнавши після зустрічі в пивній ще взимку.

— А я глянув — земляк. Чого ти тут ходиш, подивитися прийшов? Дивись, дивись...

І Вавило простягнув Саві велику долоню. Привіталися. Сава відповів:

— На роботу до вас прислали, по комсомольській лінії з нашого осередку, із студентського. Поки там вирішатимуть, куди мене вихнути, так я пішов завод поглянуть. А ви впізнали мене?

— Іще б не впізнати. Я ж пам'ятаю, як ти гороб'ям отаким стрибав без штанів. Всесвітні земляки ж вроді. Чого ж не впізнати? Впізнаю. Знаменито... А де Антін? З батьком у вас неладно і досі? Погано. Молодь на старих пішла походом. Там і мій воює зі мною. Каже, що я відсталий елемент. Так я йому й втираю ворсу. Правда, у вас воно трохи інакше. Ну ходім, покажу нашу роботу.

— Ви що тут — майстером?

— Ні, ще до майстра не дійшов. За бригадира правлю, за інструктора вроді.

Доки Вавило показував Саві, як вони складають молотарки й віялки, той мовчав. Вавило розповідав

з захопленням, скільки вони випускають продукції й які зручні для селян малесенькі молотарки, що на них можна працювати й кіньми, і руками. Чекав Савиного захоплення, здивування і запитливо дивився в очі. А Сава тільки слухав його, прекрасно розуміючи всю нескладну механіку цих машин. Зрештою Вавило не витримав і запитав :

— Ну, як тобі? На десять мільйонів карбованців за рік гонимо. Знаменито! Шутка, скажеш, га? Це, брат, серйозне діло. Бачиш, які машинки виходять, як писанки. Знамениті машини...

Подумавши трохи і посміхнувшись на останні слова бригадира, Сава сказав, дивлячись прямо йому в очі:

— Барахло робите. На чорта воно здалось? Хіба ця молотарка годиться для порядного господарства? Це так — збить кіп сто і викидай. Для великого господарства ця машина не годиться, а для малого господарства дорога дуже. На колективізацію агітуємо селян, а машини виробляємо спеціально для індивідуального господарства. Треба починати вироблять великі тракторні молотарки, як он американці роблять, та й всюди за кордоном. А ми ручні іграшки гонимо. Дубинушка все!.. Машини з правдива!

Вражений цими словами, Вавило все поривався перебити Саву і зрештою не витримав і закричав:

— А хто ж їх купуватиме, хто? Машин наробимо а купувать нікому буде! Для кого ж їх робити? Обіззався знавець!

Він кричав весело, не гніваючись. Не сподівався на таку розмову з Савою.

— Хто? Колективи, об'єднання, тракторні товариства... Така машина заставить і наших чортових дядьків об'єднуватися. Може, хоч машиною переберемо селянський індивідуалізм...

— Та це правда. Таки правда твоя. Це не тільки твоя думка... Тут і у нас над цим мудрують. Дали

завдання сконструювати молотарку таку, як ти говориш оце, нашому конструкторському відділові. Вони вже з нею вовтузяться щось із місяць і, здається, не починали роботи. Чекають, доки якась машина для зразка із - за кордону прийде, а тоді почнуть. Гадалося оце на весну й зробити її, та навряд чи й на осінь встигнемо. У нас поспішати не вміють. На волах поспішають. Знаменито...

Такий несподіваний кінець розмови Саву найбільш зацікавив. Він хотів докладніше розпитати Вавила, коли підійшов якийсь чоловік і почав тиснути Вавилові руку показуючи йому залізний метчик для нарізання гайок.

— Оце закінчили перевіряти. Молодець Топчій, прекрасно зварюється. Прекрасно працює. Тепер ми будемо мати економію тисяч сорок на рік. Голвне — можна зварювати, хоч тричі зламаєш, і все одно працює. На виробничій нараді у суботу поставимо. Нехай Квас дає премію, а ти — могорич. Справжнє діло зробив, наставще діло!

Топчій стояв, мов дитина, радий і без слів тиснув руку невідомому чоловікові. Крутив у руках метчика, пильно приглядався до нього, гладив рукою блискуче спаяне місце, де були рубці. Сава попрохав розповісти, в чому справа. Замість Вавила пояснив той чоловік, що зараз прийшов. Раніш оці метчики з американського станка, після того, як зламається, не можна було поправляти, доводилося просто викидати їх, а штука закордонна: десятки тисяч карбованців на рік витрачали на купівлю метчиків, бо в нас немає для них сталі. Так Вавило й почав мудрувати над ними і добився того, що винайшов засіб електрозваркою паяти метчики. Це не так важко робити, але треба точно виміряти той кут, який треба для нового станка. Ніхто не вірив у справу, і глузували з Вавила. Казали — замість цього метчика нехай він свій вус у станок вставляє, тоді працюватимуть краще. Тепер виявилось, що зварювання

М. Куліш — „97“, „Народний Малахій“, „Патетична соната“.

цілком можливе за тими умовами, які винайшов Вавило. Оце й прийшов він з інструментального цеху привітати автора удосконалення.

Може, Сава не наважився б розповісти Вавилові про свою власну молотарку, навіть узнавши, що на заводі замовили подібну. Але тепер йому здалося, що з Вавилом можна говорити одверто, раз він сам працює над винаходами й удосконаленнями.

Ще деякий час зварений метчик пурхав у руках Вавила і гуртка робітників, що обступили героя, другого робітника, потім Сава zostався із своїм земляком наодинці. Навколо шуміла робота, точно відбивало такти стальне серце заводу. Інколи Топчий поверне вусом на всі боки, озирне все навколо й продовжує розмову. Тут він почував себе командиром і навіть стояв рівно, випрямившись по військовому. Трохи нахилившись, тільки слухав Савину розмову про молотарку, саме ту, якої потребував завод.

— Цікаво, коли б ви подивились мої проекти: рисунки й опис прочитали б. Ви ж на цій роботі стоїте, може, й пораду якусь дали б. Треба, щоб жива людина подивилася, бо інженери засушать і замаринують.

З недовір'ям поставився Вавило до Савиних слів, але він був людина жива, вічно захоплена, хоч і прожив до півсотні літ. А Сава після багатьох своїх невдач вже зовсім не захоплювався, а просто хотів зрештою збути з рук ті матеріали, що валялися в нього в хаті й наобридли вкрай.

— А, браток, ти тоже мудриш. Мудри, мудри! Це добре. Подивимось, що ти намудрив. У нас тут є гарні хлопці, та адміністрація обижає. Всі наші пропозиції під сукном лежать. Ну й немає охоти до роботи. Хіба вони розуміють? От і я, ти ж бачив оце, чепуху зробив, а сорок тисяч на рік держава матиме в кишені. Дивись—і другий, і третій на сорок тисяч зробить—на сотню тисяч і набереться.

Твої роботи я перегляну, та тільки який же з мене фахівець. Треба, щоб хтось розумніший подивився! Ну, та коли путне діло, ми всіх на ноги поставимо. Як же мені забрати твої матеріали? Давай так: через півгодини буде шабаш. Справляй свої справи і приходь сюди та й поїдемо разом. Зайду до тебе... Цікаво, яку ти молотарку втнув. Треба землякові допомогти. Розгніваємося, до-самого Гамалії доліземо!

Підбадьорений Сава помчав до осередку. Боявся пропустити Вавила. Знову прокинулися старі мрії, охопило завзяте бажання побачити здійсненими свої проекти. До того ж і Вавило, по-юнацькому захоплений сам, живий і веселий, здавався рідним і своїм...

2 Волочилися буденні дні знову повільно і нудно. Щодня Мар'яна відкладала свою розмову з Петром. Не вистачало хоробрости заговорити. Болючими думками завантажувала голову. Вставала пізно і довго лежала ліниво в ліжкові, а вставши, не знала, куди себе подіти. Петро був зайнятий ці дні з самого ранку до пізнього вечора, і Мар'яна була задоволена. Не треба було залишатись наодинці з чоловіком, пояснювати йому своїх настроїв. Інколи помічала на собі пильний погляд Петра. Допитливий, довгий погляд. Але словами нічого не говорив. Мабуть, чекав, доки почне сама. Уперто змагалася й мовчала. А чекала, щоб хтось підійшов, поклав руку на голову і рідним голосом спитав, порадив, приголубив. Потім набігала хвилина завзятої сили,— саме в цю хвилину Мар'яна здатна була на будь-який геройський вчинок. Але, розмисливши трохи, знову розвіювалося героїство і залишалася сама розпука.

Почалася глуха, уперта боротьба між Мар'яною й Петром. Вона помічала кожен його рух, погляд, крок. Перебільшувала риси, які вважала за негативні. Тремтіла від огиди, коли за обідом Петро плямкав губами і прищмокував по-дитячому. Ну, дило, що в нього з вух росли кущики волосся.

Кривилася на його звичайні високі чоботи. Лисина виросла вже в ціле блискуче озерецько. Голос дружини дратував її, а самовпевненість приголомшувала. Шукала на його обличчі чогось особливого, а знаходила лагідні зморшки, вирізьблені роками. Тільки міцне підборіддя говорило за уперту силу, заховану в цій людині...

Цураючись кожного дотику до себе і рятуючися від розмов, Мар'яна ховалася в свою кімнату, ледве Петро з'являвся вдома. Лягала на канапу і, заплющивши очі, намагалася запам'ятати узор рожевих плям, що пливли в повіках.

Зрештою ця ворожнеча і нудота наобридли Петрові, і вранці він суворо звернувся до Мар'яни. Так ніколи не говорив з нею. А тепер навівала сум, ніби десь квилило нещастя. Петро не любив шумного захоплення і радощів, але ще більше не терпів людей, що уперто скиглять і розводять плаксиву меланхолію. Людина повинна вміти дошукуватись причин своїх настроїв і не псувати іншим життя. До того ж Петро кілька разів ловив на собі погляди Мар'яни, повні зневаги і ненависти. І відповідала на всі запитання і розмови односкладовими реченнями або оніміло мовчала.

— Скажи, яка халера тебе вкусила, Мар'яно? Чому ти на весь світ дивишся так, ніби всі люди твої найлютіші вороги? Коли на мене гніваєшся, так скажи... На мою думку, немає такої справи, про яку ми з тобою не домовилися... Відкіля ця звичка влаштовувати родинні сцени? Якись обивательські сцени! Дивно...

Грюкнувши стільцем, Мар'яна пішла в свою кімнату і на ходу кинула:

— Ні на кого не гніваюся! Всіх люблю! Заспокойся!..

Петро дивився їй вслід, намацав у кишені цигарки і закупив, не спускаючи очей із зачинених дверей кімнати. Шукав очима відповіді, ніби її було напи-

сано на дверях. Абсолютно не розумів, що сталося з його Мар'яною. Але розмірковувати було ніколи. Треба було йти. Зранку чекав на нього директор заводу „Червоний Комунар“ і неприємна розмова з тим директором. Щось не ладив він із фахівцями. Всі інженери тікали з заводу і потім жалілися в Харкові. Справа дійшла до преси. Петро збирався дати доброго прочухана директорові заводу і придумував найгостріших слів, щоб дошкулити, колишньому партизанові. Неприємна розмова з Мар'яною, так би мовити, зовсім не входила в програму сьогоднішнього ранку. Але зараз особливо пересвідчився Петро, що в родинних відносинах його сталося якась проріха. Треба було або латати її, цементувати, або поглиблювати. Але ні того, ні другого не хотілося робити. Мар'яна ховала від нього свої почуття, не хотіла говорити одверто, хитрувала.

Ледве заспокоївся після недавньої історії з запискою і спогадами про Уляну, а тепер почала вже Мар'яна. Що сталося з нею? Після приїзду з Києва ходить вона увесь час як чужа, робить все механічно. На ласки відповідає сухо, чемно.

Він не знав, що саме в цей момент Мар'яна загорілася несподіваним бажанням мати його біля себе. Чекала, що зараз зайде, почне лагідно розпитувати. Відчує її біль і тугу. Заспокое... Її мучило безсилля перед життям, якого вона все ж таки боялася. Чекала, прислухалася. Нічого не бачивши, дивилася проти себе на стіну з фіолетовими квітами шпалерів. Проти неї висів медальйон—портрет батька. Добрими своїми очима з під пухнастих шорстких вій він дивився докірливо, але підбадьорюючи, на свою дочку. Батько ніби говорив їй:

— Не бійся. Не було б сліз, і сміятися не вміли б. На те ми й люди... Не сумуй, доживеш до кращих днів. Але головне—нічого не бійся.

Почувши гуркіт з другої кімнати, Мар'яна хотіла посміхнутися назустріч. Радісно привітати відчинені

Петро Панч — „Білий вовк“, „Голубі ешелони“.

двері й Петра, що нерішуче переступає поріг. Та бажання це враз погасло... За стіною тупнуло кілька кроків, щось зашелестіло. Петро твердо пішов до виходу, і хряпнули за ним двері на східцях. Петро пішов на роботу.

Схопившись раптом, Мар'яна прожогом кинулася до дверей, побігла через другу кімнату і в передпокої почула кроки аж унизу, біля другого поверху. Треба було покликати чоловіка, все, все розповісти йому. Нехай дасть пораду. Зрештою вона мусить сказати йому, що більше не може з ним жити. Що вони живуть лише за звичкою... Вона не хоче користися його силі. Хоче бути самостійною, мати свої радощі. Маленькі свої радощі, що світлими плямами оббризкують життя кожної людини. У нього є своя робота. Велика, справді велика робота. Ця робота є його життя. Та чому ж вона мусить жити лише своїм чоловіком? Тими годинами, що він офірує їй із свого перевантаженого дня... А потім... Потім вона просто не любить його. Нехай любов не існує на світі, нехай це забобони, глупство. Але ж цим терміном користуватись можна, коли не вигадали іншого, ламаючи старе життя і старі відношення статей... Колись Петро здавався їй героєм, могутнім лицарем. Нагадував про тих хоробрих воївників, легендарних революціонерів, що про них мріяли молоді дівчатка, начитавшись відповідних книжок. Але вона хоче мати біля себе не героя, не велетня, а справжню буденну людину зі всім тим, що має людина.

Мар'яна повернулася назад і хутенько підійшла до вікна. Весняний день заглядав крізь шибки. Густа синя фарба неба, яка буває тільки на весні, розлилася над містом. Через дорогу на той бік саме переходив Петро. Міцний в плечах, він дивився під ноги собі, зсутулювся, замислившись. Пальто щільно обіймало плечі. Перейшовши на той бік, Петро ударив об асфальт чобітьми, оббиваючи з них багно, і, так само нагнувшись трохи вперед, завернув за ріг.

Петро не звик або не хотів розповідати Мар'яні про свої справи, і вона не знала, що жив він останні дні й тижні кривою підвищення продукції своїх заводів. Перед ним лежали широкі степи, що їх треба було орати, засівати. Змагався з велетенськими просторами степу, кидаючи туди в ненажерливу пашу сіл машини. Треба індустріялізувати село! А головне — мати врожай з того широкого степу. Цього потребувала держава. Державі потрібен хліб... І заводи повинні мати хліб. З цими думками жив Петро. Розмірковував, куди в першу чергу кинути машини. Які заводи переводити на нову роботу. Дні просиджував на засіданнях, робив доповіді, виступав, і не вистачало часу думати про свої родинні справи.

Мар'яна довго стояла біля вікна. Провівши очима чоловіка, зраділа, що він не зайшов до неї і що вона не наздогнала його на східцях. Знову пішла до себе в кімнату. Любила свій куточок, покійно слухняні речі, поставлені на місця власною рукою. У вікно влетіла смуга соняшного проміння й обняла золотим крилом світла половину кімнати. На шибці, п'яна від сонця, метушливо і енергійно билася якась тендітна комаха. Ударившись угорі об скло, комаха падала вниз, миттю схоплювалася і билася знову, і падала ще раз. І так багато разів з невгасимою енергією наївна весняна мушка билася об прозоре скло. Їй хотілося на свіже повітря, на справжнє сонце. Там вона буде щаслива, коли й комаха розуміє, що таке щастя.

Довго слідувала Мар'яна за мушкою, що билася в шибку. І потім згадала, що вона сама ніколи не змагалася за своє життя. Про неї турбувалися батьки, потім Гамалія. Лише один раз вона була таку прозору шибку, коли заарештували брата. Та не пробила того скла... Її перемогли.

Згадка про брата одвернула увагу від вікна, од золотого соняшного клина, що вривався в півтемряву кімнати, від великого горбатого рудого крісла, що

стояло проти канапи і нагадувало великого собаку-мопса.

Взяла книжку і спробувала читати. Але, читаючи, помічала слова, згучні слова української повісти. Змісту не відчувала. Не могла зосередитись. Лягла зручніше, закинувши ноги на бильце канапи, і застала себе все ж пильніше розуміти кожне слово.

Солодка вага повільно лягала на повіки і записала ними очі. Строчки, сторінки змішалися і рвалися на якісь тоненькі стрічки. Під вагою книжки рука обломилася. І хвиля бадьорого сну залила свідомість,

Снився якийсь чудернацький сон. Ніби пісня на прозору вітрилі несла кудись. Те вітрило налетіло на жорстоку скелю й вдарило об неї Мар'яну. Почало кидати по каміннях. Мар'яна хапається за слизькі скелі, злякано дряпається, задихаючись, вилазить на верхівлю. Але раптом виходить Петро, не говорить ні слова, бере за руку і кидає Мар'яну в безодню. А здалеку долітає пісня сумна, похоронна пісня, довга, як нудний день.

І Мар'яна прокинулася від цієї пісні. У другій кімнаті прибирала Тетяна і співала якоїсь вуличної пісні. Дійсно нудної і сумної. Під враженням сну Мар'яна схопилася і з прожого стала на ноги. Здивовано озирнулася навколо. Було смішно, що так перелякалася...

На вулицю манило сонце і прекрасний день, весняний день, що їх так мало припадає на Харків. Мар'яна почала чепуритися, одягатися. За останній час розгубила своїх знайомих. Нікуди не ходила і не було охоти когось бачити. А тепер раптом захотілося посміятися, єхидно посперечатися, принаймні, з Маковецьким. Самій гуляти нудно. Підійшла до телефону, і холодне кружальце притиснулося до вуха. У чорну мушлю рурки кинула номер телефону Маковецького. Звідти почула жіночий голос:

— Алло!

І ще якесь слово незакінченої з кимось розмови. Мар'яна спитала чи немає дома Маковецького, але замість відповіді спочатку вередливе:

— Не заважай!

А потім жіночий голос продовжував іншим тоном і повідомив, що Маковецького немає дома. Але Мар'яна почула чоловічий голос. Він заважав говорити жінці, що стояла біля телефона десь в іншому кінці міста. Рурка затремтіла від образи. Мар'яні здалося, що то був Маковецький. Жіночий голос підкреслено спитав, хто дзвонить. Без ніякої цікавості, цілком випадково Мар'яна й собі спитала теж, а хто розмовляє. І почула:

— Дружина товариша Маковецького.

Потім раптовий верескливий сміх з примішкою басових акордів.

Ліка й Тарас сміялися. Власне сміялася захоплено Ліка. Тарас трохи підтримав її, а потім здивовано слідував. Йому подобався сміх колишньої і теперішньої його коханки. А Ліка, ще не перемігши сміху, цокотіла:

— Ти ж уявляєш собі, якась із його поклонниць, мабуть. І нарвалася на мене. От скривилася кисло, мов одету випила. Хотіла б на хвилинку побачити її вигляд після того, як я зареготала в рурку.

Тарас безтурботно сміявся й собі. Хотів упіймати Ліку в обійми, але вона ніби ухилилася і посварилася пальцем:

— Не можна, а то він зараз з'явиться. Хочеш, щоб дізнався, що через два тижні йому зраджує жінка. Ти не смійся, я справжня дама. Справжня, солідна дама. Лише для тебе я колишня Ліка. А для всіх інших я не колишня і не просто Ліка. Ні, ти уяви собі обличчя тієї красуні, що зараз дзвонила. Від такої розпуки її десь трамвай переїде. Ти знаєш, у нашому будинкові внизу жила студентка, а потім вона зникла. І міліція заявила, що її переїхав трамвай десь біля Благбазу. Кажуть,

О. Досвітній — "Голос", „Нас було троє“

замислилася йшла, так її й переїхало. І пропала дівчина. Так колись і мене переїде. А ти будеш плакати за мною?

Тарас раптом зблід. Очі забігали, рука, що обіймала Ліку, затремтіла. Ліка думала, що Тарас уже злякався самої згадки про те, що вона може стати жертвою трамвайного руху:

— Тарасику, значить, ти мене любиш? А злякався, аж зблід. Дурнику мій, я не попаду під трамвай! Не бійся. От тепер я розумію, що ти мене справді любиш.

— Люблю, справді люблю. Надзвичайно люблю! Дивися!

Тарас ураз підхватив на руки Ліку і почав із смаком цілувати обличчя, голі руки, коліна. Він зрадив, що Ліка випадково сказала йому те, що весь час його мучило. Зрадив, що Ліка знає всі плятки й новини житлокоопу. Сюди, в цей будинок, боявся йти. Хтось випадково міг побачити його в той вечір, як вони востаннє були з Прісею. Значить, вона попала під трамвай випадково? Це чудово, чудесно... І в подяку за звістку Тарас могутнє тиснув до себе Ліку і обсилав її поцілунками.

Зрештою Ліка вирвалася і швиденько почала обмикувати сукню, приказуючи:

— Сховай, будь ласка, свій дикунський темперамент. Я його прекрасно знаю. Але не зараз. Може він прийти і буде неприємність. Такий сумний хід останній час і прохав обов'язково тебе знайти.

І саме сьогодні. Чомусь ти здорово йому потрібний. Каже, надзвичайна справа... А я ніби не хотіла тебе шукати йти. Кажу, я його бачити не хочу, щобто тебе. А знала, що ти сьогодні прийдеш. Так ти ж будь хорошим хлопчиком. Ми з тобою допіру помирилися. Розумієш?

Маковецький зрадив, побачивши Тараса. Його обличчя розсвіло від посмішки.

Почав вибачатись за свої гріхи, але Тарас солідно, показуючи свою зверхність, ліквідував колишній конфлікт і налагодив спільну розмову. Скоро всі почували себе прекрасно і за обідом жартували, глузували з Ліки. Інколи Маковецький замислювався, пильно придивлявся до Тараса і ложка застигала в руці на середині коротенького шляху від тарілки до рота. По обіді Ліка збиралася йти до батьків і прохала, щоб з нею пішов і Маковецький. Але він пообіцяв їй через годину бути там, бо зараз вони з Тарасом мусять робити одну важливу справу.

Дружина пішла вчасно. Іхавши додому Маковецький не міг добрати способу, як йому доведеться розмовляти з Тарасом у присутності Ліки. А тепер все складалося якнайкраще.

Зразу говорили про дрібниці. Маковецький жалівся на свої непорозуміння на посаді. Його не вміють цінити, створили склоку. Тепер він мусить розплутувати її. Невідомо чим скінчиться справа. А тут ще так потрібні гроші.

Тарас не пам'ятав жодної зустрічі з Маковецьким, коли б останньому не потрібні були гроші. І на ці нарікання не звернув ніякісінької уваги.

Та передмова була недовга. Маковецький ловко звернув розмову на Саву, на його винахід і знову на гроші. Між іншим, сказав:

— Ви з ним прекрасні друзі... Це чудово... Між нами кажучи, він таки дійсно здібний хлопець, отой студент. Правда, трохи пришепелуватий. Щоб я, маючи такі винаходи, як у нього, та не жив би паном... Ого! А він сидить з ними й каже, що для себе робить. Ну ви подумайте, яка від цього користь державі? Зараз на заводі нашому відділові замовлено сконструювати молотарку тракторну. І наказано зробити це негайно, протягом півтора-двох місяців. І там так паряться зараз і зрештою зроблять ерунду. А в цього студента я поверхово проглянув рисунки і опис молотарки. Не знаю, як вона в

деталях, але те, що я бачив — прекрасна річ. Коли б її зараз дати на завод до нас, одірвали б з руками. Ще й заплатили б як слід. Думаю, на кілька тисяч капнули б червінців. От яка справа, друже. Ви з тим юнаком, здається, земляки і товаришуєте навіть. По чарці випиваєте разом... Навіть з дівчатами... Власне, з дівчиною, яку трамвай переїхав...

Маковецький якось дивно присунув своє обличчя близько Тарасового і говорив далі конфіденційно. Чи може так здавалося Тарасові... Але коли Маковецький зосереджено занурив свої очі в Тарасове обличчя, цей поволі отхилився під його поглядом. Аж поки не опанував себе, Тарасові здавалося, що Маковецький знає про той вечір. І тому так одверто до цинізму поставив справу. Кожне слово пекло мозок і притискувало Тараса, в'язало невидимими нитками заподіяного злочину із Маковецьким, що кликав на нову небезпечну авантуру. Радість після звістки Ліки одлетіла. Тарас розумів, що відмовитись не зможе. Хоч і не певен був, що Маковецький знає до кінця трагедію тієї ночі, коли в Савиній кімнаті випивали.

— І як товариш,— чітко розділяючи слова, свердлив ними Тарасів мозок Маковецький,— допоможіть зробити малесеньку справу...

Ще ближче нахилився, переломившись надвое. Озирнувся на двері, на вікна.

— Я кілька днів слідкую за ним. Після обід до пізньої ночі його немає вдома. Ні разу не заставав. Лише біля дванадцятої приходить і, не запалюючи світла, лягає спати. Я б сам зробив, але ніяк не доберу, де в нього замок у дверях. Він же, чудило, повигадував якісь замки, таємниці та різні чудернацькі приладдя поробив у своїй кімнаті. Треба ламати двері. Самому це робити не зручно. Коли рисунки будуть у мене в руках, тоді я враз зніму копії і все покладемо назад. А гроші пополам розділимо. Все одно він не доведе до пуття того проєкта.

Та коли б зараз на наш завод цього не треба було, так вся його робота на чорта й здалася. Хоч і дуже дотепну машину хлопець вигадав. Найпридатнішу для наших умов. От тоді я покажу на заводі, хто такий Маковецький, на якого кожен хам має право кричати, як на візника.

Взагалі на сільсько-господарських машинах Маковецький розумівся не багато, але після засідання, де затверджували умови, яким повинна відповідати нова молотарка, він зрозумів, оскільки машина, яку пропонував Сава, досконала і потрібна зараз. Останні дні він тільки й думав, що про Савин проєкт і, дійсно, після того, як приходив додому, слідкував за кімнатою студента і правду говорив Тарасові — Сава приходив додому лише пізно вночі. Ображало Маковецького те, що ось біля нього є річ, яка лежить даремно, на якій можна здобути гроші і авторитет, і ця річ не його, а пропустивши момент — не наздоженеш. До того ж Маковецькому потрібні гроші. Одруження коштувало не мало, а Ліка дуже швидко зуміла ввійти в ролю вередливої дружини. Вимагала і уваги, і поновлення туалетів, і устаткування квартири. На сто шістдесят карбованців місячної платні дуже не розженешся. А ті дрібні роботи, над якими Маковецький сидів уночі, віднімали лише багато часу і давали мало заробітку.

Тарасові залишалося лише погодитися з Маковецьким. Він боявся, щоб розмова не пішла далі. Щоб Маковецький не поглиблював теми про той вечір. А заробити кілька сот карбованців Тарас і сам не відмовиться. Бо дійсно Сава не використовує як слід тих винаходів, що над ними працює. Стримуючи себе, підкреслено спокійно Тарас відірвався від крісла, на якому сидів, пройшов по кімнаті, запалив цигарку і пережовуючи картон мундштука, спинився проти Маковецького. Нахилившись до нього, він зламав між пальцями цигарку, вистрелив два жмута сизого диму із свого широкого рота і проказав:

Г. р. Епик — „Без ґрунту“

— Ну що ж. Життя є боротьба. Дужчий перемагає слабшого. Коли я не переможу, переможуть мене. Тільки треба все робити обережно. Не слід ламати дверей. Це справа злодіїв. А ми люди культурні. Я знаю, як у Сави одмикаються двері. Без ніякого ключа. Все зробимо благородно й культурно. А на випадок коли він застане, скажемо, в гості прийшли.

Маковецький настоював іти негайно вниз і кінчати всю історію. І він, захопивши матеріяли, поїде прямо до тестя. Через два дні в кімнаті Сави матеріяли лежатимуть на тому самому місці. Хазяїн навіть не помітить тимчасового зникнення його добра. В льоху зараз немає нічого. Та кімната, де жила студентка, ще порожня. Туди збирається лише перебиратись двірник.

Хутенько одягнувшись, хазяїн і гість, трохи хвилюючись, вийшли з кімнати. Тарас помітив, що в Маковецького тремтіла рука, коли він шукав ключем замочну щілину в дверях, і по-злодійському легко ставив ноги на долівку і з силою відривав їх знову, ступаючи дрібними кроками. На східцях нікого не зустріли. Дійшли до останньої площинки, звідки праворуч темніла нора спуску в льох. На дворі темнішало, але електрики ще не запалювали. Вийшли у двір. Оглянули, чи немає нікого. Десь здалеку було чути вигуки в провулкові. Мабуть, розважалася молодь. А там, на головній Москалівській вулиці, строчив переривчасту смугу руху трамвай. В обличчя вдарив той прекрасний прозорий весняний вітрець, що бадьорить і бунтує кров. Вітрець прилетів, мабуть, аж із Чорного моря і приніс із собою теплоту, вогкість і гірку весняну радість. Не хотілося повертати назад, встрявати в якусь непевну справу, коли можна відчувати вітрець, слухати шум вулиці й просто, звичайно собі життя.

Маковецький рішуче повернув знову до дверей і ледве хотів їх відчинити, коли знизу, з льоху

крізь дерево почулися кілька слів, а потім важкі кроки по глухих, дерев'яних східцях. Хтось піднімався нагору. Можна було зрозуміти, що по цих східцях людина ходить вперше, так непевно тупають кроки.

Одступивши, Маковецький дивився на Тараса злякано й здивовано, запитуючи очима. Не знав, що його робити, але в цей момент одчинилися двері й прямо до них вийшов височезний дядько, крем'язний і широкий в коротенькому теплому піджаці в картузі, пом'ятому роками служби на користь огрядного чоловіка. А головне, чоловік мав величезні вуса, що стирчали рівно по боках носа, закручені на кінчиках у тоненькі свердельця. Випадково чоловік позирнув на Маковецького, секунду дивився на нього, а потім без здивування, а так собі, між іншим, промовив:

— От, бач, і вас зустрів. Гуляєте? Чи може тут живете?

Маковецький не відповідав. Його увагу притягнув до себе великий білий пакунок під пахвою у Вавила. Не звертаючи уваги, що йому не відповіли, добродушний Вавило розладив вуса і продовжував, помітивши, що Маковецький дивився на пакунок:

— Та це знаменитий землячок живе тут, студент. Ну зустрілися. А він теж мудрує над винаходами. Одним словом, страдалець... Так я подікавився, що він робить. І присобачив оце собі роботу. Молотарка якась у нього є, подивлюся, хоч і не дуже на цій справі тямлю. Може, воно й дійсно таке діло, що вам, нашим конструкторам, менше роботи буде. Поговорив із ним, із земляком, і бачу казанок здорово варить. Через те й присобачив подивитись. Знамените діло...

Зірвавшись з місця, Маковецький побіг, якимось пританцьовуючи, до воріт не вимовивши жодного слова. На вулиці повернув зовсім не в той бік, куди треба, і волочив ноги, зачіпаючись за вибоїни провінційальних тротуарів.

3 Це вперше за останні дні Сава так рано повернувся додому. Вже навіть одвик від своєї кімнати. Днями і вечорами вештався по місту і приходив лише переночувати. Боявся запитань сусідів, яких так цікавило зникнення Зайки. Боявся, що міліціонер, дізнаючись про дівчину, почне запитувати й його. Невідомо, чим могла б скінчитися розмова з міліціонером. Вранці, коли йшов з дому, кілька разів відчував на собі довгий погляд двірника, що жив у сусідньому дворі, а тепер збирався перебиратись у колишнє Зайчине приміщення.

Сава пройшов по кімнаті, обмірковуючи і кінчаючи насамоті розмову з Вавилом. Дивувала та впевнена легкість, з якою жив Топчій. Він теж критикував усіх, лаяв адміністрацію, владу, але в цій лайці не було того шипіння лютого і злоби, з якою розмовляв Антон. Вавило критикував і лаяв, щоб вилікувати хвороби, виявити хиби і допомогти, а не руйнувати і знищувати.

На столі лежала пачка газет і тривожила Саву. Його призначили провадити роботу в гурткові біжучої політики в цехосередку теслярного цеху. Треба готуватись до роботи. Сава розгорнув широкі полотна, тоненькі, сухі платівки паперу, покроплені семетричними рядами літер. Але в газетах особливого чогось нового не було, лише бойові гасла кричали про нову чергову кампанію. Читаючи занотовував необхідне і закінчивши одну газету, брав у руки іншу. Ця робота, як і кожна робота, заставила позабути про недавню розмову з Вавилом і про те, що вже давно ніч.

Закінчивши газети, Сава хотів узяти переглянути ще книжку, але не вистачило сили зробити це. Перед ним у строчках широких полотен газет за кілька годин пролетіло життя всієї республіки. Змагання і боротьба, шумовиння і клекіт щоденної могутньої роботи. Задоволення, широка радість стиснула груди, що він теж є гвинтик спільної праці і загальної дії.

Цілком випадково очі спинилися на запылених приладках, що стояли на полиці. З-під якогось білого аркуша висувалася частина репродуктора із того музичного апарата, що його Сава сконструював за принципом терменвокса. Чорна частина кола нагадувала крило і здавалося, що там ховається якийсь мітичний птах. Давно Сава не знімав з полиці свого струменту. І тепер несподівано захотілося музики. Почути теплу вібрацію звуку, відчувати мелодію, що її тепер не вистачає.

Швиденько приладнав апарат, поставив на столі тонесеньку, ніжну антену і зручно сів, обіпершись ліктем на стіл. Спробував звук. Струмент відгукнувся чистим струменем мелодії і музика почала заливати вщерть освітлений куб Савиної кімнати. Давно не грав. Тому мелодія кожна здавалася новою, чи оновленою і несла з собою свідомість кудись, де зникав кожний звук. І дійсно, куди діваються звуки всі? Всі шуми, розмови, лайки, гудки. Їх всотують стіни, чи вони розтоплюються в повітрі, як у воді тане цукор. Сидів, заплющивши очі, і лише рука літала тремтячим рухом біля антени. Сава прислухався до чудернацьких, дивних сполучень і тонких гармоній, що вилися навколо нього в неймовірному рухові і виносили геть далеко за межі стін. Підносило і кликало до нової боротьби і творчости. Музика може переродити людину. У голові промайнуло, гнане бурею мелодії, все життя, до останньої хвилини. Але все це було перейдене. На мить промайнула й Мар'яна, але уваги на собі не спинила, не зацікавила, так само як багато інших зустрічей. І Сава не здивувався навіть, і Мар'яна полетіла забута.

Несподіваний стукіт у двері перервав звук і наступила та несподівана тиша, що дивує і навіть лякає, як лютий ворог, злодій. Але стукотіння в двері було надто рішуче. Сава розгнівано схопився і заціпив на губах лайку. У кімнату ввійшов Вавило. Він якось безпомічно, від радости, стояв ніяково,

ніби прохав пробачення за своє захоплення і пізню візиту. Але не губив урочистого вигляду. По батьківському Вавило з любов'ю позирнув на Саву. Прийшов до столу, оглянув апарат, погладив рукою репродуктора і, ніби вибачаючи Саві, промовив :

— У мене хлопці теж радіом займаються... Да... Тільки я тобі от що скажу. Ну й присобачив ти мене! Знаменито! Після обід і досі сидів. Одірватись не зміг. Безумовно, я мало розуміюся на цій справі і можу лише сказати, що дійсно знаменито. Переглянув я твої аркуші, прочитав усе від першої строчки до останньої. І не витримав. Насилу з дому оце вирвався. Стара ледве ломакою не почастувала на дорогу! А таки вирвався! Каже, спати лягай... Куди там спати! Не до снання, коли таку штуку отчибучив. Усім нашим конструкторам соплі втер. Нехай тепер облизуються. Не люблю хвалити, а тут не витримав. Подивився на годинника, біля дванадцятої. Думаю, йти чи не треба. Ні, вирішив, побіжу, хоч поговорю з хлопцем. По собі знаю. Давно воно в тебе вже лежить?

— Та років зо два. Це я так зробив собі. Захопився і просидів з півроку. Побачив я молотарку американську. Дуже вона мені сподобалася, тільки складна дуже. Для нас не підходить. А порівняв я з тими машинами, що в наших дядьків, такий мене гнів узяв. Тоді й давай за зразком американської свою робити. Цілу зиму й весну просидів. А показати нікому. Хотів навіть сюди не брати, а потім випадково захопив. Та й тут ніхто не сказав доброго слова.

Несподівана поява Вавила і всі слова, які почув Сава, здавалися йому продовженням музики, що зараз захоплювала його. Вперше відчув радість визнання його роботи і не знав, чим віддячити Вавілові. А той басом:

— Ото, браток, треба йти прямо до нас. По бюрократах не ходи, а прямо на завод. Безумовно,

і в нас важко, і в нас жмуть, над нами не мало сидить барахла. Але ми розуміємо і підтримати людину завжди підтримуємо. Ти ж знаєш, що різні трипачі отам пишуть про радість від роботи на заводі. Нехай сука спробує ту радість, потрусить задом біля варстату, тоді не співатиме. Інтелігенщики, сукині собаки! Колись, як до соціалізму вже підійдемо, та будуть у нас нові заводи, та працюватимемо по три години в рукавичках, тоді може будемо говорити так, як тепер говорять інтелігенщики. А зараз, брат, як присобачуть тебе вісім годин у диму, поросі, у спеці, так не дуже багато співатимеш про радість праці на заводі!.. Друге діло, що робочий чоловік любить свою роботу. Спробуй з ним поговорити, лає всіх і в бога, і в совнаркома, жаліється, що обіжають. А як запропонують іти кудись на роботу з заводу в канцелярію, або в кооперацію — не всі йдуть. Оттакі вони. А чому це так? Тому що справжня людина. От ти до бюрократа піди, він сидить за столиком, чистенький, виголений, з краваточкою. А під тією манишкою душа собача. Згори чистенький, а знизу гниль. Ніколи не доберешся до його душі, до серця. А робочий чоловік такий: зверху засмальцьований, а кулупни — під чорною одежею душа справжня, людська. Аби тільки розкусив він, що ти для нього корисну річ зробив. А для нього — значить і для держави. Раз це зрозумів, то вже для тебе тепле слово знайдеться. Отаке знамените діло!

З останніми словами Вавило встав і одсунув стільця, на якого сів всередині своєї промови. Пройшов по хаті. Саві здалося, що його несуть якісь крила із страшною хуткістю. Треба розповісти про всі свої сумніви й пригоди останніх днів, але Вавило знову перебив Савині думки, продовжуючи розмову:

— Старому Гамалії піднесеш фітіля, коли взнає, чия це робота. Ти не збираєшся з ним миритись? Ясно, що погане діло він зробив і я тобі так скажу, парубче: даремно він на ту кралю кинувся. У бабі

смак один, чи вона панського, чи нашого роду. Бачив я його кралю. Отак як з тобою, розмовляв з ними. І зразу помітив, що та баба не для нашого брата. Вона безумовно із кренделями панськими. Скільки людей пропало через ці кренделі. І батько твій собі життя попсував, а особливо Уляні. П'ятнадцять літ прожили вмісті, а потім, на тобі, захотілося бариню в хату. Докажи, докажи батькові, що ми за одні! А я завтра зранку піду до Кваса і нехай негайно кидає всю свою увагу на твої проекти. Бойове завдання нехай дасть конструкторам і тоді вже зробимо висновки. Це йому як нахідка! Трест підганяє, а в них нічого не зроблено. Завтра зранку поставлю на ноги, на той світ зажену...

І Вавило додержав свого слова. Ранком, перевіривши наряд, забрав жмут Савиних креслень і пішов до директора.

Разом з Квасом вони прийшли із армії сюди на завод тоді, коли смертельно залякли нерухомо станки. Напівзруйновані, запорошені, забуті. У порожніх цехах гуло, мов у покинутій величезній печері. Кожний крок одбивався луною і повертався назад, помножений у багато разів. У вибитих шибках свистів вітер, гуляючи сквозняками в просторих будівлях. Навіть наївні голуби гніздилися під залізними карнизами балок. У дворі пробивалася травичка з-пів каміння та іржавого заліза, що лежало, валялося попід стіними. Завод мали залишити на консервації...

Вавило разом з Квасом почали героїчну роботу відбудови заводу. Пролізли через всі терни бюрократизму, атакували установи, працювали, не рахуючи годин. За те спостерігали, як повільно почав оживати труп заводу. Це нагадувало ту бабусину казку, що розповідала в дитинстві про сплячу царівну, розбуджену прекрасним лицарем. Тоді ж і призначили Кваса директором. Надії, покладені на нього, Квас цілком виправдав. Остаточо поставив на ноги завод, розвинув величезну продукцію. Коли в тисячу

дев'ятсот тринадцятому році завод випускав машин на три мільйони карбованців, тепер, у тисяча дев'ятсот двадцять шостому році випускає на десять мільйонів. Робітники ставилися до свого директора з пошаною, бо він був справжній хазяїн і вмів вимагати, а разом з тим жодної скарги робітничої не одхилив безпідставно, не пояснивши, чому так робить. І не милував, коли хтось проштрафиться — хоч сват, хоч дядько, хоч рідний брат. Імпонувало робітничій масі заводу і те, що Квас ніколи не їздив автом. Машину подарував заводові Авганістанський уряд за прекрасну продукцію. Але тією машиною їздили всі, від завкому до головного інженера. Директор ніколи не брав собі машину, гнав пішака, трамваем або демократичним харківським „ваньком“.

Вавило і Квас заприязнилися з тих пір, коли разом повернулися з-під Перекопу. Але товаришування це було без ніяких сентиментів і два приятелі любили пожартувати, покепкувати один з другого. Частенько Квас звертався за порадою до свого друга, і тоді виникали завзяті суперечки про заводські справи.

По східцях піднявся нагору Вавило і просто собі зайшов у кабінет директора. Там уже біля столу стояв якийсь робітник, держав у руках заяву і на когось жалівся. Вавило мовчки став поруч. Робітник нервово совав заяву в лице директору й кричав:

— Ось підписи, подивися! Всі сорок душ. Подивися на мої руки, бачиш, які оце уразки. Що ми тобі худоба? А він говорить підожди! Бо не готові рукавиці. А охорона праці тільки плечима зводить. І виходить так, що начальник цеху знущується з робочих, з робочої кляси. Ось ми на загальних зборах вам приваримо. Ми вам дамо чортів. Виходить, як начальник цеха, так може робити що завгодно.

Квас спокійно слухав робітника, вислухав його до кінця і, не ворухнувшись, байдуже промовив:

— Нічого не можу зробити. Даремно ти на нього гніваєшся. Значить, не може дати вам спецодягу

раз не дає, я тут не при чому. Це його діло. З ним і ладнайте справу...

Робітник знову обурено почав лаятись, нарікати, сваритись. Скуб себе за борідку, шарпав за груди. Тоді Квас спокійно перебив його:

— Ну ладно, залишай заяву, а я поговорю. Тільки це його діло. Спитаю, що він скаже. Його поставлено, щоб дивився за цими справами, до нього й звертайся.

Робітник ще трохи побуркотів і пішов. До самих дверей сварився і обіцяв зробити бунт. Ледве зачинилися двері, Квас повернувся до Вавила.

— Ну, ти чого прийшов, усатий? Чим ти їх гдуєш, що так ростуть. Мабуть, є в тобі буржуйська кров. Я колись такі вуса в одного генерала бачив. Гляди, чорт усатий, поставимо до стінки.

— А в тебе й вуса не ростуть. Ти б своє обличчя намазав гноем, може б вирости. А тож ніякої тобі краси, стирчить ніс, як закульопка і більше ні чорта, а в мене, глянь...

І Вавило, похваляючись, закрутив навколо пальця дожелезний вус. Квас перебив його.

— Ну, почекай трохи.

Зняв трубку і викликав ливарний цех:

— Це ти, Максим Іванович? Що ж ти там дивишся? Робочих калічиш! Чорт вашу маму знає, де у вас очі сидять! І досі не видав спецодягу сорока чоловікам, а вони бунтують. Не готове, не готове! Треба щоб було готове... На копійку економії, а людей калічите. Щоб мені негайно купили спецодяг. А то я вас там розпотрошу. Та чорт її бери кооперацію! Будеш чекати, доки кооперація в могилу позагання робочих. Голову вам вирви! І слухати нічого не хочу...

Квас кричав у рурку так, що, мабуть, чути було аж у дворі. Кинув рурку на вилки телефона. Звернувся до Вавила:

— От чортова робота! Не хочеш підривати авторитет безпосереднього начальства їхнього. Треба

щоб робітник упершу чергу вас, чортів, знав, а не ліз за кожною дрібницею до мене або в завком. А ви спите... За кожною дрібницею сам дивись.

— Ну, ну, розходився хазяїн. Закрий свою вершу! А зробиш без тебе, так знову казись. Знаєм ми вас. Слухай, Квасок, тут таке діло інтересне, прямо знамените. Оце, от бачиш, присобачив тобі оці рисунки. Ніколи не вгадаєш, що воно таке. А я вчора з обіду до півночі сидів, вивчав. Землячок один, студент, технолог зробив випадково проект молотарки тракторної. Знаменита молотарка! Нехай твої конструктори рік сидять, такої не зроблять. Треба щоб ти переглянув і сказав своє слово. Або так зроби. Дай своїм конструкторам, нехай вони скажуть, висловляться з приводу цього. Ти ж знаєш, що я до тебе не полізу із чорт зна чим. А трест, мабуть, тебе скоро з'їсть. За цю машину хопайся зубами і не выпускай. Держи, бо вирвуть!

Квас мовчки слухав свого друга. Не вірити не було підстав. Вавило ніколи не підводив і даремно на вітер не базікав, особливо коли справа торкалася заводу. До того ж за півтора місяці ледве почали конструювати. А до осені треба вже випробувати нову молотарку і починати випускати зимою нову машину.

Хоч і з недовір'ям ставився Квас до різних винахідників та іншого кустарництва, як він це називав, все ж таки погодився негайно передати матеріали, принесені Вавилом, у конструкторський відділ. І розпорядження дав, щоб відповідь була вже через три дні.

Трохи глузуючи, а все ж таки із щирою теплою зацікавленістю, Квас сказав Вавилові, що вже знає про його зварку мечика і додав, що хоче обов'язково пити могорич на ті гроші, що Вавило матиме в премію від заводу.

— Ти, Квасок, глузуєш із нашого брата. Бо ви, адміністратори, мільйонами ворухите, а державі кожна

копійка згодиться. Як не говори, а сорок тисяч золотом у тебе в кишені щороку залишається. І знову ж, ходит собі юнак і не знає, яку коштовну штучку має. Це я з приводу принесених проєктів. Ми, брат, із цим хлопцем організуємо у нас гурток винахідників. Тоді візьмемо вже тебе в лапи. А особливо, як молотарку затвердять...

Захлинаючись гарячкою, розсипав тремтячі краплини дзвінкої пісні телефон і перебив розмову. Квас узяв рурку. Хтось відчиняв двері...

4 У вулицях переливався натовп, забризканий сонцем, по весняному гомінкий і розмаїстий. Об тротуари човгали підосви, мов морська вода шелестіла біля берега об камінці. Квітнєве сонце стояло над Харковом велике і таке принадно близьке. Стояло на сторожі, чатувало весну, виганяло людей із нудних клітин-кімнат. Єдина пора року, коли містяни дивляться часто на небо, задираючи голову до сонця. Це буває тільки весною. Чисте вимите небо розігнало пухкі шматочки хмарок на північ і там утопило десь за обрієм. Уже кілька днів веселе сонце змагається з провіщанням професорів, які говорять, що знову похолоднішає.

Разом зі всіма і Мар'яна топтала вулицю і кокетуючи мружилася до сонця. Місто здавалося поновленим, навіть не дратували калюжі, бо в них відбивалася глибока блакить. У прозорому повітрі будинки вишикувалися, мов на параді, і розрізи вулиць здавалися широкими і привабливими.

Біля університетського саду Мар'яні захотілося поблукати між голих дерев, що вже відчували теплий подих весняних днів і стривожено бавилися вітами назустріч вітрові. Мар'яна повернула в садок, пройшла повз пам'ятник — величезний монумент, на якому стоїть постать царського урядовця, ліберального поміщика Каразіна. Він свариться пальцем харківському обивателю, що поставив цього пам'ятника за відкриття університету. Мар'яна подумала:

— Благодителю поставили пам'ятника! Як же, допомагав робити Харків істинно-руським містом. Дарував від щедрот своїх і напевне збудував ще й церкву та в'язницю. Усі дідиці доброзичливі такими спорудами ошасливували не одно місто України. За це вдячне населення ставить їм пам'ятники, бо треба ж комусь поставити. Можна спорудити монумент і камер'юнкеру двора Миколи першого, Пушкіну, і землячкові Миколі Гоголю зате, що став перевертнем і вмів дотепно глузувати з малоросів.

Не лише зараз під поганий настрій, завжди опецькувата постать Каразіна навівала Мар'яні безрадисних думок. Їй здавалося, що цей пам'ятник псував увесь садок Університетський, і дивувалася, що не знайшлося розумної людини, яка б скинула опудало.

Мар'яна звернула праворуч на криву алею, з метою сісти десь на лаву так, щоб не бачити пам'ятника. Її зацікавили нові люди і прекрасні пахощі прілої землі заспокоювали і вдволікали увагу в інший бік...

Мар'яна сіла на лаву і не звернула уваги на дівчину, що сиділа на другому кінці. Дівчина уважно читала книжку і забула про все, що було навколо неї. Повз Мар'яни проходили багато людей і вона посміхалася сама собі у відповідь на нахабні й пильні погляди мужчин, що обов'язково звертали на неї увагу. Це трохи лоскотало самолюбство і зовсім не дратувало. Більшість мужчин, пройшовши повз неї, ще й озиралася, мабуть, щоб на довше залишити собі образ прекрасної жінки.

Несподівано Мар'яна почула голос дівчини, її сусідки по лаві, цей голос звертався до неї. Здивовано Мар'яна повернулася. Це була Надійка, центральна постать тієї вечірки, де Мар'яна познайомилася з Савою. Перед очима встало — Надійка втягла за руку юнака і почала його рекомендувати товариству...

Увесь час перебування в Харкові, після приїзду з Києва, Мар'яна одкладала зустріч із Савою. Її

надто гнітило родинне життя, вона носила з собою вагу своїх сумнівів і боялася, що Саві буде з нею нудно. Не знала про що зможе з ним говорити, а розповідати про особисті справи вона не стане. Та яке йому діло до її родинних мелодрам? Була певна, що Сава переживає якраз той період, коли юнак кидається від однієї жінки до другої і так само про всіх швидко забуває. Але ж Сава не кидався на неї. Навпаки, вона сама не могла простити собі того вечора. І кожного разу стримувала себе, коли її тягло побачити знов Саву. А особливо утримувало її розуміння того, що в неї є чоловік і вона повинна бути остільки чесною, щоб не шукати можливості зраджувати його, ховаючись по кутках.

Надійка говорила приязно і ніби раділа з цієї зустрічі:

— А я вас відразу впізнала. Правда, ви людина помітна... Гуляєте? А я сіла трохи підчитати тут. Працюю, як собака. Кілька разів і вас згадувала, і знала, що зустріну десь. Ви мені здорово сподобалися. Добро вам, гуляєте собі, не треба думати про роботу, про заробітки.

— Як би ви знали, як я вам заздрю, що ви самі заробляєте і... самі живете, — посміхнулася Мар'яна — Ви ж не одружені?

— Е, годі з мене цього щастя! Двічі покуштувала принади родинного життя і тепер, хіба може зв'яжуть, у кайдани закують, тоді одружать знов. А сама не піду. Так веселіше і вільніше. Закінчу восени інститут, тоді зовсім добре буде. А я думала, ви така собі буржуечка і задоволені з свого буття. А тепер бачу, що ви надто сумні! В чому справа? Мабуть, якась родинна трагедія... Ой дурні жінки, що від таких дурниць страждають... Та на ваш вік дурнів знайдеться скільки завгодно, тільки встигайте спідницю піднімати. Як подивлюся я на таких, як ви, так нудно стає. Тільки уявіть собі, в скільки разів цікавіше і веселіше за вас я живу. І сама собі хазяїн.

Надійка нарочито говорила трохи похваляючись. Вона належала до того типу жінок, що не вміють коритись, і з упертим боем одвоюють своє місце в житті. Мар'яні здавалося, що частина тієї сили і енергії переливається в неї і якось само собою вийшло, що розмова перейшла на звичайний дружній тон. Надійка вміла привернути до себе симпатію не лише в чоловіків, а й в жінок, але ніяких зусиль до цього не прикладала. Таку вже мала вдачу.

Навіть Мар'яна почала жартувати, а коли знов розмова зайшла про життєві справи, вона спитала:

— А з чого мені почати? Я хочу щось робити. Знаю мови, знаю музику і нічого не знаю...

— А ви член профспілки?

— Ні.

— Погано. Ви знаєте, що я вам пораджу, починайте працювати по ліквідації неписьменности. Беріть собі групу й працюйте. Треба ж громадську роботу якусь провадити. Попроцюєте, а там щось і для заробітку вигадаємо. Я мобілізую хлопців і вони вам роботу здобудуть. Тільки не турбуйтеся, на свої плечі хазяїна завжди знайдете. Аби охота... заходьте до мене ввечері. Може наші збіжаться. Завжди в мене товчуться... Поговоримо і кудись вас втиснемо. Треба ж людині допомогти! Бо я вже бачу, що у вас якась драма. Коли повелитель обіжає дуже, так можете тікати до мене. На який час притулок знайдете. А зараз мені треба бігти. Забігайте ж увечері обов'язково. Живу я на Пушкінській, ось адреса.

Одірвавши клаптик паперу з блок-ноту, Надійка написала адресу, стиснула міцно по-хлоп'ячому руку Мар'яні і пішла. Мар'яна дивилася їй вслід. Дівчина була одягнена бідно, але до смаку. Струнка, висока вона звертала на себе увагу якоюсь лінивою жіночістю, що так не пасувала до її енергії і навіть властивості розмовляти. Вразила Мар'яну і чутливість, з якою Надійка поставилася до неї. Жіночою

інтуїцією відгадала причини Мар'яниної туги і просто, по-товариському, обіцяла допомогти.

— Обов'язково треба до неї зайти ввечері,— вирішила Мар'яна і рішуче підвелася, збираючись іти додому. Власне додому йти не хотілося, але пересилила себе й пішла до виходу, заразившись Надійчиною енергією і самовпевненістю...

Трохи розгубилася, коли застала дома Петра. Не чекала так рано. А він зрадів, навіть допоміг роздягтися їй і розмовляв лагідно, трохи навіть запобігливо. Непорозуміння останніх днів вплинули і на Гамалію і за сьогоднішній вечір він гадав усе ліквідувати. До самого завтрішнього ранку вільний, немає ні засідань, ні термінової роботи. Прочитав на вулиці афішу, що в Діловому клубі концерт славетного соліста скрипника із світовим ім'ям, вирішив піти туди разом з дружиною. Музика мало цікавила Гамалію, але Мар'яна любила концерти, а він з охотою послухає. З юнацьким піднесенням повідомив Мар'яну про свій план.

— Я не можу піти,— різко перебила чоловіка. Її роздратовало бажання Гамалії зробитися юнаком. І той надміру улесливий тон.

Така відповідь навіть приголомшила Гамалію. Нічого подібного не чекав. І спитав розгублено:

— Чому ти не можеш піти?

— Невже так цікаво? Тому, що я занята сьогодні цілий вечір,— роздільно, підкреслюючи слова, відповіла Мар'яна, даючи цим зрозуміти, що не хоче й говорити далі з приводу цього. Але Гамалію опанував раптовий гнів. Обличчя почервоніло до самої шиї. Стримуючи себе, крізь зуби процідив:

— Цікаво знати, які це заняття в тебе вночі? Мабуть, дуже важливі, коли один єдиний вечір не можеш побути з чоловіком.

— То справа моя і нікому я не хочу давати відчиту! Я ж тебе не питаю, де ти буваєш, це мене не цікавить. Можеш і ти заховати свою зацікавленість до іншого разу...

Гамалія ступив трохи ближче і, примруживши очі, дивився на дружину, виливаючи цим поглядом усю свою зневагу, що накопилась за останні дні:

— З нудьги крутиш голову різним сопливим па-
ничикам! Дійсно, корисне заняття. Тоді ясно, чому
тобі зі мною нудно...

— Ха-ха-ха! Отелло, Мавр! А скоріш усього
просто самодур. От цікаво, колупнеш трохи такого
як ти соціяліста, найвідповідальнішого, колупнеш
трохи і вилазить з-під прекрасних слів пика влас-
ника і ревнючого обивателя. Все покинь і розважай
свого чоловіка, бо він сьогодні вільний, бо ти іг-
рашка.—Підійшовши зовсім близько, впритул до чо-
ловіка, так що відчувала подих його на своєму
обличчі, Мар'яна високим фальцетом, не стримуючи
себе, вигукнула:—Годі! Шукай собі іншу для роз-
ваги, дурнішу, а я не блазень і не маріонетка. І влас-
ницькі свої інстинкти приховай для іншої. Зрозумів?

— А ти будеш розважати інших! Кого ти будеш
розважати? Кого, я тебе питаю?

Мар'яна хотіла промовити, що вона взагалі ні-
кого не розважає, але на зло, не стримуючи себе,
зашипіла:

— Кого захочу, того й розважатиму!

— Ах, так! Ось коли ми домовилися!..

Чи його стьобнуло хльостко самолюбство обра-
женого чоловіка, чи загубив над собою владу, але
схопивши за руку Мар'яну, він штовхнув її так, що
вона одлетіла на канапу і з розгону простяглася на
ній, розставивши руки, наче збиралася пливсти.

5 Телеграму Сава одержав уночі з повідомленням,
що мати приїде на другий день поштовим потягом.
Останній час зовсім забув, що там десь живе мати
з дітьми. Стало навіть соромно. На вокзал прийшов
хвилин за десять до приходу потяга й ходив по
платформі, розглядаючи людей досить спокійно. Зу-
стріч з матір'ю його не хвилювала, хоч і цікаво було
з нею побачитися. Але колишні інтимні напівдружні

Довженко О. — "Земля", "Звенигора", "Арсенал"

відношення з матір'ю якось урвалися. Їх розвіяла відстань...

Засапавшись, паротяг, важко дихаючи парою, повільно підтягнув вагони і спинився, виконавши своє діло. Пасажири нетерпляче кинулися до виходу, стрибаючи із східців, волочили за собою свої пакунки.

Уляна вилізла з вагона і якось дивно хутенько від нього відійшла. Ніби злякалася. Кинулася в один бік, потім у другий, зрештою розгублено спинилася. Потoki людей обмивали її зі всіх боків, ніхто не звертав уваги, тільки якийсь підозрілий хлопець націлився на її корзинку й клунок і запропонував піднести. Уляна одмахнулася від нього рукою. Саме тоді з юрби виринув Сава і, піднявши голову через голови інших пасажирів, шукав матір.

Уляна була певна, що побігла до нього, але стояла на місці, стискаючи в руках речі і ніяк не могла дочекатися зустрічі. Сава посміхався. Одним поглядом зміряв матір — вона була така сама висока, трималася струнко, рівно, з - під хустки вибивалося пасмо волосся, тепла, коротенька кохтинка провінційального фасону міцно облягала спину і стан.

Якось вибачливо і соромливо, мов дитина, посміхалася синові Уляна й дивилася тими надзвичайними очима, якими може дивитися після розлуки тільки мати.

Перші привітання і швидкі поцілунки. Уляна, ніби прохаючи пробачення сказала:

— От і приїхала тобі на клопіт.

— Отож на клопіт. Зараз візьму та й відправлю назад, коли так говоритимете, — і посміхнувся широко посмішкою. Мати радісно дивилася на його білі, як піна, зуби. Вслухалася в його розмову, ловила кожне слово, що вилітало з його вуст.

Звичайно далі пішла розмова про дрібниці, як це буває завжди в перші хвилини зустрічі, коли в людей уривається спільна нитка колишніх стосунків.

Сава навантажив на себе речі, й здивувавшись, як їх несла мати, пішов до виходу. Уляну вражали люди, сила-силенна людей на вокзалі й трамвай, яким вони поїхали додому, але розпитувати їй не дозволяла гордість. Дещо розповідав Сава, а то збиралася дійти власним розумом того, що не знала.

Савина кімната здалася Улянї якимся підземеллям, їй жаль стало сина, що живе в такому помешканні. Власне кімната не погана, тільки маленька, але врита в землю, як льох. В першу чергу мати почала хазяйнувати, прибирати в хаті. Хазяйським оком знайшла вона і павуків, що поховалися в темні кутки, позмітала віковичний порошок з полиці і вмілою рукою позамітала. Знайшла місце кожній речі з таким умінням, ніби та річ іменно там повинна стояти, а іншого місця для неї не повинно бути. Тимчасом Сава грів окріп — збирався напоїти чаєм свою гостю. Прибираючи Уляна розповідала про життя своє, про Федора, що почав бунтувати, що він давно вже з матір'ю не розмовляє й пише батькові листи. А Варя кінчає школу, треба вчити далі.

Сава слухав мовчки, інколи вставляючи своє слово. Здивовано помітив, що всі ці справи його мало цікавлять і він не має змоги ні дати поради, ні навіть глибоко відчувти материні жалі. Не виходила з голови думка про завод. Учора, коли він прийшов на заняття в гурток і побачив Вавила, той наказав йому обов'язково приїхати на завод сьогодні. Конструкторський відділ дасть відповідь з приводу молотарки. З самого ранку Саву непереможне тягло покинути все і мчати на завод, але змушений був зустрічати матір.

Уляна вже закінчила поверхово чепурити кімнату і загрожувала згодом навести справжній порядок. А тепер розкрила корзину, витягала звідти харчі і збиралася влаштовувати справжній банкет. Привезла повну корзину різного печива, пиріжків, сала і всього того, що може привезти в місто синові мати, подібна до Уляни.

— Ви думаєте, я тут голодую, що тягли з собою цілий харчовий транспорт?— Глузливо засміявся Сава, слідкуючи, як уміло мати звільняла від пакунків черево пузатої корзинки.

— Та як я подивлюся, хлопче, так тобі немає чим похвалитися. Щож ти збирався частувати мене отією ковбасою? Та й діла мені немає до твого багатства, я подарунок везу. А ти ще й задаєшся!

І спритно продовжувала розгортати ті наїдки, що привезла з собою. Давно вже Сава не бачив таких смачних речей. Бо треба бути справедливим—Уляна зміла приготувати страву.

За чаєм продовжували розмову. Говорили про дрібниці, і Уляна стримувала себе, щоб не спитати головного, що її найбільше цікавило. Милувалася із свого сина і помітила, що він помужнів, посоліднішав і на кінчиках губ лягла страдницька складка, якої раніш не було. Шукала в його обличчі чоловікових рис, рис Петра Гамалії, і раптом замовкала, перериваючи на середині свою розмову, щоб не зірвалося з язика запитання з приводу Петра. А Сава майже не помічав цього — знищував їжу, ніби допіру приїхав із голодних країв. Розповів матері, що сьогодні взяв відповідь відносно тієї молотарки, що креслив її ще вдома і Уляна лаяла його, коли просиджував ночі.

Закінчивши банкет, Сава порадив матері лягти відпочити, доки він повернеться. Сховавши під кепкою чуба, Сава збирався йти — лише показав ще матері, як відчиняти двері з коридора і з хати. З прекрасним докором мати сказала:

— Ти й тут приладнав свої вигадки. А дома в нас іще не поламалися твої отакі штуки.

— То добре. Так я пішов, а ви ляжте відпочиньте. Потім пообідаємо десь підемо і я покажу вам місто.

Пішов до дверей, але Уляна спинила його:

— Слухай, Саво, — дуже пильно дивилася Уляна в бік на полицю, — скажи, а де міститься та установа, що Петро працює? Трест отой машинний.

Сава сказав вулицю і номер будинка, потім підійшов до столу й написав на клаптику паперу. Скоса глянув на матір, помітив, що вона почервоніла і червонець цей зробив її молодішою, соромливою дівчиною. Стало жаль матері і стара зайтрена турботою і часом ненависть прокинулася до батька.

Уляна почула, як Сава за кілька кроків стрибнув по східцях з льоху, тоді підійшла до столу і читала адресу, написану Савою. Перечитувала багато разів з якоюсь гнітючою насолодою, ніби це була не звичайна адреса, а якийсь передсмертний напис, або тяжкий присуд. Згорнула клаптик паперу й заховала його в кишеню, в самий куточок. Підійшла до ліжка й ще раз попробувала, чи зручно лежить папірець. Потім сіла на ліжку, витягла клаптик паперу з адресою і старанно зав'язала його в хустку з другого боку від того кінчика, де були зав'язані в неї гроші.

Спати не хотілося. Дивилася в стелю, потім заплющувала очі, але ні на хвилину не могла заснути, хоч і стомилася за ніч у душіному вагоні. Боролася з несподіваним бажанням піти зараз на вулицю й ходити, доки не знайде Петра. Адреса в неї є. Він же мусить бути в своєму тресті, або виходитиме з нього й тоді його побачить. Хоча б одним оком, між іншим, позирнути. Не бачила ж цілих шість років. А може не впізнає його? Ні, серед мільйона людей впізнає! Впізнає відразу.

Бажання побачити Петра перемогло. Уляна схопилася так швидко, ніби їй треба було рятуватися від якогось лиха, й через хвилину вже стояла в своїй кохтинці, одягнена, готова йти.

Невідома сила гнала її вперед. Здавалося, що все її життя залежало від зустрічі з колишнім чоловіком і вона не злякалася великого міста, рішуче розпитувала людей, куди йти до будинка, вказаного в адресі. Людей Уляна не боялася, вони були звичайні й в столиці, тільки надто все поспішали. Коли хотіла спитати в когось адресу, тоді вибирала таку

людину, що йшла повільніше й могла докладніше розповісти дорогу. З хрипінням переганяли Уляну трамваї, вони поспішали поодиноці, щоб збігтися в отару на майдані Рози Люксембург і звідти знову розбігатися на всі кінці міста, тремтяче посуваючись по гострих коліях, мов по лезах.

Через міст, що висів над річкою, опухлою від мутної весняної води, зайшла в провулок, а звідти ви-йшла на майдан, куди виливалися юрби людей з багатьох вулиць і тут розтікалися, як вода, що виривалася з кам'яного коридора. Серед цих людей Уляна повинна була зустрінути Петра й насторожилася. Їй здавалося, що саме тут він повинен бути. Вдивлялася в обличчя, стежила очима за тими, хто їхав візником, або на авті, але знайомого обличчя не побачила. І тоді вирішила, що Петро на посаді, сидить працює зараз і вона почекає його біля установи.

Дійсно, Петро сидів, обставлений телефонами в кабінеті, і з остервенінням працював. Останні дні після непорозумінь з Мар'яною, з якоюсь надзвичайною силою кинувся до роботи. У тресті службовці потискували плечима й пошепки говорили, що з директором сталася дивна зміна. Він вникав у всі дрібниці, підтягав службовців, вимагав найточнішого виконання кожної роботи. У наказах посипалися догани. Після роботи Петро майже не їздив додому, обідав у їдальні або в товаришів і повертався знову в трест надолужувати те, чого не встигав зробити за день. Одного разу обідав у Гайдерна. Цей стриманий німець, що працює, як машина, що знайшов у житті своє місце й вмів за нього боротися, впливав на Гамалію, як ліки, що трохи втихомирювали нерви.

Гамалія саме сидів над перевіркою кошториса заводів. До кожного пакту читав пояснення й ставив свої нотатки, коли над самим вухом залився тріллю телефон. Не відриваючи очей від паперу, Гамалія взяв трубку. І почув:

— Це ти, хазяїн? Квас, Квас говорить. Чуєш? Ну да... Так от діло є. Ти зараз дуже занятий? Приїдь до нас на півгодинки. Серйозне діло. Один парубок, студент, передав через Вавила проєкт тракторної молотарки. Я думав, що воно буза, і дав перевірити в конструкторський, а виявилось, що проєкт дуже цінний. Конструкторський радить негайно реалізувати його. Так треба поговорити і дещо вирішити. Якраз і автор тут. Зробимо засіданнячко коротесеньке. Без тебе не можна. Ти ж начальство, приїзди благословлять...

Гамалія знав, що Квас даремно його не турбуватиме, а справа з молотаркою стояла кепсько й тому дав згоду приїхати. До того ж хотілося трохи розважитися після службової метушні. Попрохав секретаря викликати машину, засунув папери в м'яку, беззубу, риб'ячу пащу портфеля й дав останні розпорядження. Через кілька хвилин над вікном заревла знайома сірена. Гамалія кинув під пахву портфель і вийшов. У коридорі дратували співробітники, що запобігливо давали йому дорогу, а деякі віталися, зламлюючись у талії.

Привітавшись з шофером, Гамалія легко стрибнув в авто й блискуча шкіра сидіння обняла його. Сів, вільно обіпершись спиною. Мотор заспівав на одній ноті й машина попливла з місця, хитаючись на вибоїнах бруку, мов на кам'яних хвилях. Машина взяла хуткість, і Гамалія сидів, нікого не бачивши, ніби дивився сам у себе, віддаючи своє тіло м'якому люльканню авта. Необхідно ці десять хвилин, доки доїдуть до фабрики, відпочити цілком, як це вмів робити Гамалія, відкидаючи від себе всі турботи, щоб приїхати на засідання з ясною й свіжою головою.

Не міг він тому врахувати, скільки минуло часу, коли раптом машина спинилася з такою силою, що колеса поповзли з неприємним недорізаним хрипом гальма. Неголосний, але болізний жіночий зойк прорізав повітря, заглушив усі згуки, а шофер брудно вилаявся,

ніби над самим вухом. Коли Гамалія переключив свою увагу на ту подію, що застала раптом спити машину й його глибоко впасти на сидіння — Гамалія побачив — вперед пішов трамвай, а за кілька кроків лежала якась жінка, одкинута ударом машини. Прожогом жінка схопилася й побігла вперед, важко припадаючи на ліву ногу, переламавшись на лівий бік. Побігла без крику, без ніякого згуку. Мабуть, бігти їй було важко, бо коли дошкандибала вона до візника, упала, ледве видряпавшись на підніжку й тримаючись рукою за бік, — схилившись упала на сидіння. Візник зірвався з місця й погнав коняку, ледве жінка вимовила йому адресу.

Навколо машини зібралася юрба, що враз злітається на вуличні скандали й пригоди і бере участь у цих подіях з гарячим завзяттям і з холодним серцем. Так і зараз, шофер виправдувався, а на нього насідали, але більшість була на боці шофера.

— Трамвай проїхав, — розмахував руками шофер, — а вона міст перебігати, ніби з - під самого трамваю вибігла. І прямо до машини. Ну її крилом і вдарило, чортові роззяви! Стрибають під машину, а ти відповідай!

Гамалія жалкував, що не бачив катастрофи і не мав права не вірити шоферові. Треба було розпитати жінку, та вона вже поїхала. Але ця пригода ще більше поспувала йому настрої.

6 Машина спинилася біля воріт заводу, ніби штовхнулася в невидну прозору стіну. Гамалія наказав шоферові почекати і, пройшовши темну прохідну, почав підніматись нагору в кабінет директора. В цьому самому будинкові була й контора заводу і сюди забігали якісь люди, стрибали по східцях канцелярські службовці. У коридорі, недалеко дверей кабінету, стояв Квас і когось лаяв, роздираючи повітря своїм скаженим голосом. Побачивши Гамалію, урвав розмову й пішов йому назустріч:

— Приїхав! Гаразд, а я думав доведеться ще раз

підганяють. Чудово... А тут, голову йому вирви, шарпають на всі боки, дихнути не дають. Іди до мене в кабінет і почекай хвилинку, а я скажу зараз, щоб скликали всіх. Там у мене і автор проєктів чекає. От і побазікай з ним. А мене в завком кличуть, якийсь там зажим найшли, голову їм вирви.

І, сказавши останні слова, Квас уже тупотів твердо до східців.

Усю дорогу Гамалії не йшла з голови баба, що її бачив на мості, коли вона бігла, припадаючи на лівий бік. Ця картина не давала можливості зосередитися на роботі, отруювала коротенький спокій. Гнівався на себе й на Мар'яну, що останні дні вбився з заведеного порядку роботи, а вранці й увечері не знаходив собі місця. І тепер зрадив, що в кабінеті буде не сам, а з автором проєкта молотарки, з яким дуже цікаво буде поговорити. Бо справу з машиною відтягав завод. І не раз лаявся з Квасом, що той затримує розробку проєкта. Квас відповідав ще грубішою лайкою і обіцяв перестріляти всіх інженерів, що гальмували роботу. А потім заспокоювався, бо дійсно раніше, як за чотири-п'ять місяців зробити проєкт машини не було ніякої можливості. І тому Гамалія так зацікавився студентом, що приставив проєкта.

Петро рванув двері і з виглядом хазяїна зайшов у кабінет директора. Прямо проти дверей стояв стіл Кваса, а праворуч канапа і кілька крісел, посередині невеликий стіл. Там у кріслі Гамалія побачив юнака, що розглядав якийсь аркуш, широко розіславши його на столі.

Дійсно, Сава розглядав ті помітки в його аркушах, що їх зробив конструкторський відділ. Приїхавши на завод, Сава пішов зразу до Вавила, що кинувся вітати й розповів — проєкти не лише ухвалені, а навіть рекомендовані, за винятком дрібниць, що їх виправлять уже на заводі. Сьогодні відбудеться й коротенька нарада і матеріал піде в роботу. Директор

заводу прохав Саву зайти до нього негайно, тільки прийде сюди. Дуже ввічливо й сердечно Квас розмовляв із молодим конструктором і особливо зрадів, коли взнав, що Сава п'ять років працював у депі паровозного звичайним робітником. Розглянули удвох аркуші креслень і Сава дав пояснення до всіх дрібниць, що цікавили директора. Потім Квас повідомив, що через три чверті годинивін скличе засідання і прохав Саву почекати на заводі і рівно о другій прийти до нього в кабінет. Сава так і зробив і прийшов за п'ять хвилин до другої години. Квас пообіцяв зараз повернутися назад, а Сава сів розглядати помітки, зроблені в конструкторському відділі. Якось не вірив, що сьогодні оці креслення займуть ціле засідання, що він, Сава, зробив справді серйозну річ. І ставився до цього, як до продовження своїх пригод, що переключилися в інший лад і несли з собою приємне задоволення від здійснення тих думок, що плекав колись, вигадуючи свої машини. Знову увійшов в коло тих ідей і образів, що не відпускали його від себе, коли працював над мотором. І тепер здавалося Саві, що він зможе й буде робити надзвичайні машини, аби лише вони попадали на таке могутнє підприємство і звідси до людей, до мільйонів, на користь Республіки.

Коли увійшов Гамалія, Сава, підвівши голову від аркуша, відразу впізнав батька. Затремтіли руки і він схопився ними за стіл, щоб не виказати хвилювання Гамалії, який спокійно, впевненим кроком підійшов і сів небало в крісло напроти. Сава не спускав з нього очей.

— Це ви будете той самий... — Почав Гамалія і не докінчив. Очі в батька стали широкі й застигли, горіли здивуванням і несподіванкою. Мимоволі засунув руку в кишеню, дістав цигарки і почав запалювати. Сірник не слухав його, не хотів черкатися. Закуривши, захищався димом, втягуючи з шумом його в легені й випускав великими, сизими, криву-

лястими смугами. Сава теж мовчав, дивився на батькове обличчя й помітив, що Гамалія постарів і тугі зморшки глибше лягли на чоло. Квадратове підборіддя таке ж уперте і міцне.

Батько й син сиділи один проти одного і не говорили жодного слова, аж доки не минули перші хвилини обопільного здивовання. Гамалія заговорив перший, зовнішнє стримуючи себе, але цигарка танцювала в руці й попіл обсипався на стіл. Гамалія гасив одну цигарку й брав другу, курив похапцем, ніби крадені.

Саві теж кортіло палити, але витягати махорку він не хотів, а брати цигарку з батькового коробка не наважувався.

— От дійсно несподіванка... І в думці не було, що тебе зустріну.

Спокійним голосом без інтонацій промовив Гамалія, аби розвіяти тишу і якнебудь почати розмову. Але знову замовк, погасивши четверту цигарку. Сава простягнув руку й пересунув коробок з цигарками до себе, запалив і собі. Лише тоді Петро помітив, чим особливо виказав своє хвилювання. Надлюдським напруженням пересилив себе, по обличчю поповзла судорога і Гамалія сидів уже цілком спокійний. За останні дні після цілої низки неприємностей розхиталися нерви і важко було тримати себе в руках.

Із цього незручного становища визволив обох Квас, що влетів у кабінет:

— Зараз почнемо! Зараз, через хвилиночку. Уже йдуть... От, голову вирви, чортові профспілчани, завкоми зветься! Ніби їх поставлено підривати виробництво, чортові халери!

Обурено лаючись, Квас не звернув уваги ні на Саву, ні на Гамалію, зайнятий своїми справами. До того ж почали сходитися на нараду. Прийшов головний інженер, довготелесий і стрункий з борідкою лопатою. Завідувач конструкторським відділом і ще

трое інженерів. Сава з батьком сіли ближче до столу, але у відповідній відстані один від одного. Квас обвів усіх очима.

— Ну, почнемо. Уже всі є... Починай, Трохимовичу,— звернувся він до низенького інженера в товстовці із комами руденьких вусів над гарячо-червоними губами.— А потім скаже нам кілька слів автор і герой дня. Починай.

Завідувач конструкторського відділу сказав небагато, зробивши оцінку молотарці, запропонованої Савою. Він вважав, що зроблено її дуже досконально й оригінально. Машина середня між англійськими молотарками заводу Клейтон і Шутльворт та американськими, але дотепно пристосована до наших умов. Нею можна працювати з трактором Фордзона на десять механічних коней. Усю машину можна робити із заліза — не лише раму, а й оббивку. Бо, як відомо, у нас немає путнього дерева. Крім того, це здешевлює машину. Окремі деталі зроблені цілком по-новому, наприклад, барабан та пилесос, але їх доведеться детально й пильно випробувати і тоді вже зробити висновки. Остаточна ж його думка така: скласти широку експертну комісію для розгляду проекту або, ще краще, передати конструкторському відділові для остаточної розробки матеріалів, будувати взірцевий примірник машини і цього літа як слід випробувати її, закликавши експертів від ВРНГ, Наркомзему, тресту та інших зацікавлених установ.

Сава теж говорив стисло, по-діловому. Він лише не погоджувався з деякими зауваженнями, зробленими конструкторським відділом щодо деталей проекту.

Гамалія весь час не відривав очей від сина, слідкував за обличчям і його здивувала якась турбота, що не сходила Саві з чола, турбота, що буває в людей, які завжди шукають, рухаються і стремлять наперед, навіть із найхутчішою сучасністю.

Помітивши як дивився Гамалія на Саву, Квас пере-
хилився трохи в бік Петра і з якоюсь похотливою
насолодою шепотів на вухо:

— Мцний парубок, от мцний, голову йому ви-
рви!.. І наш, із робочих. Десь на залізниці в май-
стернях працював. Я з ним говорив, так інженерів
за пояс заткне.

Гамалія хитав головою у відповідь і радів, ніби ці
слова говорили про нього, а не про Саву.

На всі запитання представників заводу Сава да-
вав докладні відповіді й навіть ілюстрував їх своїми
кресленнями. Не було жодного запитання, щоб Сава
не розумів, про що йде мова, або не знав, чим від-
повісти. Коли всі запитання було вичерпано, Квас
коротенько підсумував розмови й закінчив так:

— Ніяких експертних комісій не треба, бо вони
тільки в нас час заберуть. Просто починай, Трохи-
мовичу, негайно розробляти робочі креслення і зразу
треба будувати взірцеву машину. А товариша зара-
хуємо на роботу в конструкторський відділ на пра-
вах інженера, про ціну за проект потім з ним я до-
говорюся. Ти як думаєш, хазяїн?

Звернувся він до Петра.

— Щодо першої частини, я згоден, відносно експертної комісії, а службовців на завод ти приймаєш, а не я. Тут у першу чергу ти хазяїн. — Відповів Петро. Але ця відповідь не задовольнила директора.

— Ну, а твою думку скажи, Трохимовичу?

— Цілком тебе підтримую. Правда твоя, що не слід з комісіями тягатися. А проти зараховання товариша на завод теж не перечу, бо зараз буде в нас дуже багато роботи, а один співробітник мій, інженер Маковецький, подав заяву про звільнення.

Сава непомітно, лише очима, посміхнувся на останні слова інженера. Згадав Маковецького, що добивався купити проекта.

Протестував проти прийому на завод Сави, на правах інженера, лише високий, похмурий головний

О. Копиленко — „Визволення“, „Буйний хміль“.

інженер. Він захопив двома пальцями свою борідку й крутив її в руках і довго доводив, що трохи неетично так робити, треба товариша випробувати і таке інше. Але Квас досить грубо перебив його:

— Добре, випробуємо. Уже випробували! Невже мало того, що він зробив? Завтра починайте роботу, товаришу.

Почали розходитися. Гамалія кивнув Саві:

— Почекай трохи, поїдемо разом.

Сава залишився, заким батько розмовляв з Квасом про сьогоднішнє засідання й прохав прискорити роботу з молотаркою. Квас зробив напад на Гамалію з приводу врізаного кошториса і ще деяких справ, але Гамалія сміючись пообіцяв йому поговорити про це завтра і разом з Савою пішов до дверей. Квас крив його вслід за бюрократизм. Але крив напівсерйозно, напівжартівливо.

Гамалія трохи шкодував, що уважно не слухав на засіданні того, що говорили з приводу Савиного проєкта. Він не міг одірвати думок і очей від сина і шкода стало батькові років, прожитих без родини, шкода, що не бачив, як розвивався Сава і тепер пробивався сам без допомоги власними, хоч і молодими, плечима.

— Може це й краще, — подумав Петро і з цією думкою вийшов за ворота. Повернувшись до машини, звернувшись до Сави:

— Поїдемо разом. Підвезу, однаково їду в центр.

Відчинив дверцята авта, пропускаючи Саву вперед. Дверці ляснули, мов постріл, зачинившись, і машина м'яко рушила з місця. Сава сидів мовчки в кутку. Гойдали пругкі пружини і підкидали на ямах і рівчачках. Попереду канвою слався брук і зникав під колесами авта. Люди ставали непомітними і викликали до себе призи́рство.

Гамалія теж мовчав, переводячи погляд із шоферових вухів на Саву. Коли вже виїхали на майдан Рози Люксембург, він коротко звернувся до сина.

ПРОЛІТФРОНТ

ЛІТЕРАТУРНО-ГРОМАДСЬКИЙ МІСЯЧНИК

ЗА РЕДАКЦІЄЮ:

М. КУЛІША, І. СЕНЧЕНКА, Ів. МО-
МОТА, Т. МАСЕНКА, Ю. ЯНОВСЬ-
КОГО, Арк. ЛЮБЧЕНКА, П. ПАНЧА

ПРОТЯГОМ РОКУ БУДУТЬ ОПУБЛІКОВАНІ
РОМАНИ ТА ПОВІСТІ ТАКИХ ПИСЬМЕННИКІВ:

ГОРДІЙ КОЦЮБА — СЕРЦЕ, роман; ІВАН
СЕНЧЕНКО — КОМУНА, повість; МИКОЛА
КУЛІШ — СІМ СЛІВ, оповідання; М. ХВИЛЬО-
ВИЙ — НА ЛІНІЇ; ПЕТРО ПАНЧ — СОНЯЧ-
НИЙ ЦЕХ, повість; ІВАН КОВТУН — АЗІЯТ-
СЬКИЙ АЕРОЛІТ, роман; ЮРІЙ ВУХНАЛЬ —
АБОРИГЕНИ ДВОРУ МАДАМ ПИЩИМУХИ;
ЮРІЙ ЯНОВСЬКИЙ — МОРЕПЛАВЦІ, роман;
ГРИГОРІЙ ЕПІК — В ЦЕХАХ, роман; ДМИТ-
РО ГОРДІЄНКО — НАШАДОК ГАЙДУКА, ро-
ман; ТЕРЕН МАСЕНКО — МАРМУРОВІ ГОРИ,
поема; ПАВЛО ТИЧИНА — НОВА ПОЕМА,
турецькі поезії (переклади); ВАСИЛЬ МИСИК —
ПОЕЗІЇ; ІВАН МОМОТ — СТИЛЬ ЧИ СТИЛІ-
ЗАЦІЇ, серія статтів; ЛЕОНІД ЧЕРНОВ — ЗЛО-
ЧИН СТУДЕНТА КОЗУБА, повість і т. д.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

На 1 рік 8 крб. — коп.

На 6 місяців 4 " 50 "

На 3 місяці 2 " 50 "

В продажу окремий номер — 75 коп.

ДЕР ЖА В Н Е
ВИДАВНИЦТВО
У К Р А Ї Н И
ХАРКІВ, ВУЛ. К. ЛІБКНЕХТА, 31

1

ПРОЛІТФРОНТ

— Ти зараз вільний, чи ні?

Сава глянув на годинника.

— І вільний, і ні... Роботи немає ніякої, але сьогодні прийшла мати і я обіцяв іти з нею обідати, а потім покажу місто.

— Приїхала мати, Уляна? — Гамалія всім тілом перекинувся враз до Сави, потім поволі знову сів на своє місце. І звернувся до шофера:

— Товаришу Іване, повертайте праворуч, у парк.

Шофер повернув на майдан Тевелева і перевів на більшу швидкість. Повітря звеніло у вухах і палило лице. Будинки пролітали назустріч, мимо, ніби їх хтось підганяв, як отару. Машина йшла майже безшумно, лише тихо дзвеніла і розганяла метушливих мимоходців і роззяв на вулиці Лібкнехта. Вивіски стрибали назустріч своїми літерами і тепер ставали особливо непомітними. Повіяв свіжіший вітер — машина виходила за місто. Сава насунув кепку на очі і сидів, упиваючись швидкістю руху. Ніхто не міг зрозуміти того почуття, що заповонило його після засідання на заводі. І не хотілося розмовляти, рухатися — лише так летіти вперед, щоб тугіше було повітря і веселіше танцювали перед очима будинки, люди і дерева. Ніби відчувши його бажання, Гамалія кинув шоферу, що збирався спанити машину біля парку:

— Поїхали в Помірки.

І авто знову зірвалося з місця. Шофер знову перевів на більшу швидкість. Авто хитнулося на ходу. Весело фаркнуло й легко почало переганяти шлях, що прослався рівно прямою смугою аж на горбок і там кінчався сизим вістрям. Праворуч прослався аеродром, де граційно, мов балерина, підстрибуючи розганявся літак, доки не відірвався від землі.

Авто летіло так, що дерева проносилися мимо, мов одна коричнева стіна, і очі застигали плівкою сліз. Сльози стікали Саві по обличчю. Він ще нижче насунув кепку і, не дивлячись по боках, стежив, як шофер умілими руками веде машину.

Дійсно, за весь час роботи в тресті Гамалія вперше їхав за місто автом. Від здивування й користуючись з нагоди і прекрасного шляху шофер вирішив як слід покатати директора тресту. Та й сам скучив за хуткою їздою.

У гайку біля вузької стежки авто спинилося, повільно притамовуючи рух. Десять позаду шуміло місто, але цього шуму не було чути. І настала тиша така дивна після свисту вітра в вухах, коли машина врізалася в повітря з хуткістю вісімдесяти кілометрів на годину.

Гамалія прокинувся і легко схопився на ноги. Злазячи з авта, сказав шоферу, щоб чекав на них.

— Ходімо прогуляємся. Все ж таки весна і приємно повештатися серед дерев на сонці, скинувши із себе кам'яний панцер міста.

Пішли поряд доріжкою, обминаючи дерева, що стояли на сторожі і стежили, простягали віти назустріч теплу. Над ними слалося безмежне небо таке глибоке і синє, що боляче було дивитися. Пахощі прілого листу, паруючої землі і молоденьких наївних паростків свіжої трави обвівали щедро Саву і Гамалію. Починалася та весняна пора, коли все живе починає рости й жити. Коли кожна малесенька стеблинка і кузочка починають змагатися із всіх своїх сил за своє малесеньке існування, що доповнює могутній наступ природи. Дрібненька горбата комаха, в строкатому одязі, вилазила терпляче на дерево, ближче до сонця.

— Ну, розповідай... — Звернувся Гамалія до сина, коли вони відійшли далі, де густіше обступили їх дерева. Сказавши, Петро здивувався своєму голосу і спокою, що зійшов на нього. Завихрилося бажання щиро й просто поговорити з сином. І не дочекавшись відповіді, почав сам:

— Значить, жив тут, змінивши прізвище. До мене дійшла раз чутка, що ти в Харкові, але не знав я, де тебе шукати. Невже не цікаво тобі було поба-

читися зі мною? Не збираюсь виправдуватися, а ти надто легковажно зробив присуд. Я тебе розумію... Ти став на бік Уляни, на бік слабішого. Це правильно. Найправдивіший шлях. Але я не знаю, які обвинувачення мені ти виставляєш. Найлегше осудити... Не хотілося, щоб саме ти мене не розумів, ти, комсомолец, зміна. Сьогодні я тебе зустрів випадково вперше за шість чи за сім років. І зрозумів: марно носиш комсомольського квитка. Радянська держава матиме в твоїй особі надійну силу. Крім того, мені приємно просто як батькові, хоч і нікудишньому батькові. Так, я для революції зробив, мабуть, більше, ніж ти, ну це, звичайно, так і повинно бути, бо я вдвічі старший за тебе. Перед тобою теж роботи на десятки років... Вистачить. Ми боролися за нашу владу і перемогли і коли мені завтра накаже партія йти на смерть—не скажу жодного слова протесту. Піду, бо це треба для революції. Без жертв немає боротьби. Усю свою енергію, всі сили я віддавав, коли боролися на фронтах, так само й тепер роблю як умію, відбудовуючи наше господарство. До чого це я веду? А ось до чого. Є в кожній людині і в нас, партійців, теж трохи все ж таки свого, особистого життя. Отой малесенький куточок, оті чотири стіни, де людина хоче зостатися наодинці, або з найближчим другом, чи як там його назвати. До цього куточка ніхто не має права втручатися. Свое особисте життя я творю сам. Ти мене розумієш?.. І не будеш питати, чому я зробив так, а не інакше. Конкретніш: чому я зійшовся із другою? Бачиш, про різні особисті міркування й бажання я говорити не буду. Але я ніколи не осуджу того, хто в цій справі, справі родинного життя, навіть зробить якусь величезну помилку. У нас, у більшовиків, ще не вироблено певної моральної норми, закону, що регулював би такі справи. Може тому, що нам немає часу цим зайнятися, а може тому, що в нас немає ще сталого побуту. Побут

формується віками. А після революції не минуло ще й десяти років.

— Але це не дає права відповідальному партійцю покидати на злидні свою дружину з дітьми і сходитися з якимсь непманкою. — З краплинкою отрути в цих словах і в тоні перебив Сава.

— А це ще невідомо. Перш за все хто тобі сказав про непманку? Подруге, я всіх зусиль прикладав, щоб допомогти вам, але я не міг зламати Ульяниної упертости. І найголовніше: давай не говорити „своя“, „твоя“ дружина. Коли ми йшли, руйнуючи все старе, ми змітали на своєму шляху палаци, маєтки, будинки. Ми розруйнували міцно сформоване комашище колишньої Росії і сполохали різну болятьню тварюку великоросійського міщанства. Тоді ми йшли проти власности. Все було твоє, моє, їхнє, інакше кажучи, спільне, пролетарське. А після непи, коли з'явилися жирні вітрини і масні пики спекулянтів, знову з'явилося оте саме „своє“. Але ми також звільнили і жінку, надали їй всіх прав і мене завжди ображає, глибоко мучить, коли я почую, як хтось каже — моя дружина, або ще гірше — моя жона, мій муж. Так колись казали: „моя крамниця“. Це мені нагадує, як ще до революції, пишучи адресу на конверті, обов'язково додавали: „собственный дом“. І воно згучало так урочисто, підвищувало людину в її власних очах і в очах тих, хто її оточував. Як же, не який дідько, не босяцього, а іменно власник, що має якусь власну халупу. Отак само на мене впливає, коли говорять про власну жінку.

— На превеликий жаль, надто ретельно всі використовують лише в один бік отаку філософію, як оце розвів зараз ти. Я не говорю про тебе. Але те, що розуміємо ми з тобою, інші не розуміють і не можуть зрозуміти. — Посміхнувся Сава і нагнувшись підняв із землі холудинку і хльоскав нею себе по нозі, продовжуючи далі. — Дивно, що в нас майже однакові думки з приводу власности і сам я ніколи

тебе не засуджував. Мені було дуже жаль матері і я виправдував її впертість, коли вона не брала твоїх грошей. Я її розумів... Вона саме й хотіла довести свою самостійність і незалежність ні від кого. А я, приїхавши в Харків, не пішов до тебе і виконав слово, яке дав матері. Хоч мені і не легко пришлося...

Сава розповів дещо про своє життя, а більше відповідав батькові на запитання з приводу Уляни. Бо сперечатися про родинні справи не хотів далі, залишаючи на сумлінні батька і минуле, і майбутні наслідки його розриву з родиною. Розмовляючи, зайшли досить далеко. Почали виринати будівлі дач.

Повертали назад, коли сонце різало косим промінем дерева, а здалеку, з густих кущів підповзали сутінки Шелестіли під ногами стеблини й торішний лист. Небо потемнішало і нависло нижче над ліском. Із-за дерев, перерізана стовбурами і прострелена промінням сонця, що загрузало в блискучу лаковану її зовнішність, виринула машина. Простяглася біля дороги вона і стояла, мов сонна, велика, чорна тварина. Гамалія перебив тишу:

— Слухай, я хочу поїхати разом з тобою до Уляни. Я мушу побачити її. Мушу!.. Треба з нею поговорити. Поговорити про дітей, та й про її життя. Не можна ж так!.. До чогось треба добалакатись. Ти знаєш, у мене якось останній час розклеюється справа з моєю... приятелькою, чи як там її назвати. Боюся, щоб не закінчилося воно розлукою. Та це само собою, а з Улянкою треба поговорити особливо після того, що ти розповів мені про Федора та й про неї. Ідемо!

Сава не перечив. Та й яке він мав право перечити. Гамалія сам знає, що треба робити. Коли мати потім на Саву розгнівається за його зустріч з батьком — розповідь їй все, як склалися сьогодні химерні події.

Швидко поспішало назустріч місто, не бігло, а летіло. Їхали мовчки, кожен із полум'ям своїх

Ю. Мейтус — композитор. «Дніпрознав».

думок в голові. Шелестіли по соші шини та інколи лясне пострілом камінець, виприснувши з - під важкої, широкої, сірої, як хобот, міцної гуми. Може так доїхали б і додому, але трапилася ще одна пригода.

Вулиця Карла Лібкнехта насувала на них, будинки розбігалися, ніби авто своїм рухом розганяв їхню сіру стривожену юрбу. Уже минули драматичний театр і виїхали на останній, перед майданом Тевелева квартал, але тут довелося шоферу зовсім пригальовувати ходу, бо попереду йшла широка колона червоноармійців, а напроти збилися, на лівій половині вузької вулиці, візники, автобуси й авта. Надриваючись хрипіли сирени. Довелося проїхати два десятки сажнів повільно, доки можна буде обминати похід. Авто посувалося зовсім повільно. Сава і Гамалія дивилися вперед і не звернули уваги, що на тротуарі праворуч біля більярдної стояло троє людей і говорило надто жваво. Один з них зовсім точився на них, а двоє інших підтримували.

Раптом почувся вигук. Голосний на всю вулицю:

— А, товариш Гамалія! Та ще й не сам, який чудовий букет! Гамалія із сином!

Шофер, почувши вигук, вирішив, що треба директорів поговорити з кимось, спинив машину. Заплітаючись у власних ногах, підбіг Антін. Перекривлене, знівечене лютою злобою обличчя налилося кров'ю і очі сухі, застигли очі маніяка. Руками вп'явся в борт машини, ніби хотів затримати її. Саву здивувала зміна в Антоновій зовнішності, лахміття замість одягу і новий капелюх, дивного фасону на голові. Такі капелюхи носять циркові провінційні комедіянти. Гамалія обурено, з вередливою гримасою, закричав прямо в лице братові:

— Що вам треба і хто ви є?.. Хуліганство!..

У Антона стало обличчя освідомленіше і тверезе. Він перегнувся аж в авто і пискливим голосом кричав:

— А, не впізнав... Ясно, генерал! Куди ж йому впізнавати свого рідного брата! Ти, мабуть, певен

був, що мене згноїли у в'язниці? Не турбуйся, я живий і заспокою тебе. Гнію, все одно гнію тут у шинках, у притонах. Скоро зовсім згною і твоє бажання виконаю! Не впізнав брата... Чудово!

Антін кричав пискливим голосом на всю вулицю і мідно тримався за прольти машини, боявся випустити з рук, заким все прокаже, вилле всю злобу. З тротуарів зривалися люди і злітали на скандал, налізали один на одного, витягуючи шиї, наставляючи вуха, щоб краще бачити і не пропустити жодного слова. З крамниць визирали продавці і, звичайно, товпилися поперед всіх аматори вуличних пригод, чекали моменту, коли можна буде й собі взяти активну участь у скандалі.

Сава, а особливо Гамалія, відчували на собі гарячі погляди, вогонь цікавості, що запалив сотні очей мимоходців і міських ледарів. А герой скандала, Антін, обдавав Гамалію гірким духом п'яного свого подиху. В кутках Антонового рота кипіли кругленькі кульки піни і губи запеклися, висохлі від гарячого гніву. Надриваючи голос, зриваючись на фальцет Антін ліз на Петра:

— А, з високостів своїх посад не помічаєте, не впізнаєте брата! Ха-ха-ха!.. Я теж вождь і генерал і командир отієї он босої команди! Я навчитель їхній і проповідник. Навчаю їх ненавидіти таких падлюк, як мій рідний брат! Так, я проповідник, але навчаю їх не добра, а лютої ненависти. Я—славетний Сковорода наш, тільки навиворот. Цієї ненависти навчив мене брат рідний, ти, що не розстріляв тоді, як я вірив у добро. Я тепер життєвий барахольщик! На смітниках міських нетрищ збираю покидьки людські і угноюю ними вселенну, засіваю цю землю, щоб вродило пишний врожай ненависти...

— Ти, блазень! Ти—йолоп, п'яниця!—Із спокійним стриманим напруженням витиснув із уст Петро:—

Не збирай ярмарку, а коли хочеш сідай, поїдемо і поговоримо десь на дозвіллі...

Секунду дивився незрозумілими очима Антін, і стріпнувшись закинув далеко назад голову, почав сміятись, показуючи нутро свого рота і виставивши руді свої зуби з-під безкольорових губів, обісяних стернею неголеного волосся. Крізь цей божевільний сміх Гамалія впіймав окремі слова:

— Я... їхат... ним... Яка честь!.. Поговорить... нема про що говорить.

Юрба навколо мимоволі підтримала сміхом і жартами Антона. До Савиного вуха долетіли зневажливі дотепи і він суворо промовив:

— Ідемо, Антоне, чуєш! Хоч проспийся десь!..

Враз урвався сміх. Антін перевів свої очі на Саву:

— І ти хочеш спокусити мене оцим комісарським автомобілем? Краще під парканом здохну, але...

Тут Гамалія не витримав і суворо наказав:

— Товаришу Іване, поїхали!..

Шофер похапцем схопився за кермо. Сирена війнула крилом розіратованого вигуку. Машина зірвалася з місця. Антін, увесь час розмови стояв на підніжжі, тримаючись за борт авта. Коли машина сіпнула, він, не чекаючи несподіваного рвучкого руху, відкинувся назад і впав на брук. До нього підбігло двоє приятелів і поволокли неворотке тіло в білярдну, бо від рогу Театрального майдану йшов уже міліціонер і стурбовано розсипав тривогу, впіймавши губами свистка, мов дитина соску.

7 Єдина думка не покидала Уляну — щоб її не впізнав Петро. І щоразу, коли зникала чорна завіса забуття, очі ловили сірий присмерк кімнати, а свідомість приходила як непроханий гість — Уляна робила рвучкий рух втекти. Але страшний біль приковував її знов до ліжка, голова ставала така важка і падала на ліжко. Один момент пливло все в темряві і зникало в чорній безвісті забуття. Потім знову в очах з'являлися жовті кола, вони повзли, підкрадалися від лівого боку, де не вгаваючи бринів тремтячий біль.

Перед заплющеними очима сходило сонце, мов величезний розбавтаний жовток. Гаряче і липке проміння лилося і склеювало повіки. Із важкими зусиллями розривала повіки і поринала знов у безодню. У ту коротеньку мить свідомости чула — гудів міст під копитами коней, під колесами трамваїв та автобусів. Глянула — міст висів над мутною річкою, що стурбовано несла весняну воду разом з міським сміттям кудись у веселі краї. Кілька душ людей ліниво дивилося з мосту вниз, обіпершись об поручні. Слідували за течією, ніби когось безнадійно виглядаючи. Спинилася й собі, але стала спиною до поручнів, щоб краще бачити всіх, хто буде йти і їхати через міст. Чомусь була думка — всі люди повинні проходити через цей міст. Тут можна побачити Петра. Сюди й поспішала і тоді здавалося, що ніколи не добіжить до цього місця. Та навколо обминали її чужі люди, невідомі. Аж моторошно стало — так багато незнайомих облич. І дивно якось — тисячі людей біля тебе, а самотність відчуваєш таку, ніби заблуdivся у темному лісі.

— Важко жити в цьому місті. Всі тобі чужі, не-привітні.

В рідному містечкові, там кожен знає один одного і завжди раді з тобою поговорити чи побазікати. Новини тобі розкажуть і горе зрозуміють.

Стояла і гнівалася на цих невідомих людей, що заважали їй знайти Петра, що вирвали його в неї, з рідної хати. Це вони винні!.. Лютуючи намагалася уявити собі колишню дружину, Петра Гамалію. Який він тепер став? Мабуть, не дуже змінився після того, як був дома кілька років тому назад. Це було давно і зовсім недавно. Бачила перед собою Петра. Вуса зголив, ото тільки й зміни. А ходив так само рівно, ледве сутулячись, ступаючи твердо. І не добереш — чи помолодшав він від того, що поголив вуса, чи ні?

І раптом на тому боці побачила Уляна Петра.

А. Бучма — „Джамі Гіґнс“.

Такого самісінького, як стояв зараз в уяві, перед очима. На автомобілі, відкинувшись назад, сидів він і замислено дивився кудись перед собою. В цей час потоки людей знесло з мосту, і Петро рухався перед нею, наближаючись. Треба було лише перейти на той бік, щоб опинитись за кілька кроків від нього. Але ноги не хотіли відірватись від землі. Стояла так ніби довго, довго... Рухається сюди авто і зараз пролетить мимо. Ще одна хвилинка. Сумніву не було — це Петро. Саме так собі й уявляла його: на автомобілі з недбалим поглядом і втомленим виглядом.

Неймовірне зусилля зірвало Уляну з місця і досі неслухняні ноги понесли самі її на другий бік мосту. Не звернула уваги на тривожні дзвоники трамваю, що нервово розсипалися істерикою над самим вухом. Боялася, що трамвай відріже від неї Петра, як оці люди забрали його в неї. І перебігла колії перед широкими грудьми вагону, що виріс над нею і верещав, зганяючи з дороги. На одну коротесеньку мить побачила Уляна Петра, вистрибнувши майже з-під трамваю. Так швидко вона перебігала міст, і так несподівано налетів на неї автомобіль, що не встигла схаменутися і спинитись. Чорний, великий тулуб машини беззгучно опинився біля неї. Зразу стало холодно, мороз пронизав до самих ніг. Холодний піт зросив тіло і ноги стали слизькі, кволі. Рятуватися не було можливости. Востаннє глянула на Петра. Він був зовсім близько і сидів замислений, не помітив її. Над вухом ревнула сирена і обірвала хрипом свій вигук. Уляна думала, що то вона зойкнула, коли її кинуло на землю, на кілька аршин від авта. Різнуло ударом у бік, а потім тільки доскотало, біль прогнала думка:

— Хоча б не помітив Петро... Не повинен впізнати!...

Схопилася і прожогом побігла вперед. Земля під нею летіла, так швидко тікала Уляна від колишнього

свого чоловіка. Боялася подумати про те, що Петро може її наздогнати і взнати тоді, що то вона. Почала наближатись до візника і земля закрутилася круг неї. Ледве злізла на фаєтон, прошепотіла адресу і побачила — навколо почервоніло все, закрутилося, ніби її катали на величезній каруселі...

Злякано вчепилась руками за фаєтон і так заклакля пальці, зведені судорогою. Провалювалась у темне провалля забуття на коротенькі секунди і прокинувшись розуміла, що візник ще віз її кудись, боляче підкидаючи на старовинних, понівечених ребрах бруку. Тоді біль виривався нестримним стогоном, кризь зведені мукою губи. Терпіла біль з радістю, приймала як нагороду за те, що втекла і її не побачив Петро. Не повинен бачити! А може він наздоганяє вже? Уляна кидалася з місця і стогнала злякано.

Візник майже волочив її, допомагаючи дійти до кімнати, бо ліва нога Улянина неслух'яно повзла і кожен дотик її до землі бив нестерпимим болем. Зібравши свої останні сили, заплатила візникові і схопилася за свій бік. Інколи біль вщухав, тоді Уляна озиралася і шепотіла, що Петро не повинен знати її болів, що він не повинен знати, як вона ходила дивитися на нього. Згадувала Гамалію і біль розятрювався знову, але це було звичайним явищем — без пекучого болю ніколи не приходила згадка про чоловіка, тільки навчилася притамовувати той біль і ховати від людей.

І заплакувши очі, побачила Уляна — сидить вона в головах, біля ліжка і співає „Котика“. Від звуків її прекрасного голосу гойдається ліжко, мов люлька. Рука Улянина лежить на Петровій голові і пальці гладять тихо, тихо його волосся. Петро спокійно спить, спить дитячим сном і посміхається невинною посмішкою немовляти. Дихає рівно. Той подих виходить із могутніх, рідних грудей. Уляна стереже сон Петра. За вікном лежить зрозуміле, близьке

і рідне місто. Місто лежить внизу під їхнім вікном, вигибуване в темряві ліхтарями, мов вишите золотом заполовчю. А за містом, на всі боки припишк невидний, сизий степ. Він розігнався широким бігом до міста і всі кривулясті довгі шляхи поспішали влитися в кам'яні чотирикутники будинків усіма своїми скарбами. Уляна стереже в цей час сон своєї дружини, щоб жоден звук не долетів до його вуха, лише її пісня про маленького котика сіренького, що сидів на припічку і бавився з Петрусем...

Пісня обірвалася стороннім шелестом і якоюсь тривогою. Уляна розплющила очі. Це не одлетіло від неї спокійне Петрове обличчя. І не могла зрозуміти нічого, побачивши над собою прекрасні, затишні очі. Може це Сава? Ні, жіноче лице схилилося над нею і пильно вдивлялося зажурним поглядом. Звідки взялися ці очі? Невже забутий, обсміяний янгол прилетів до неї в гості? Це, мабуть, Петро, Петро? І згадавши притьмом усе, Уляна зі всіх своїх сил кинулася тікати. Надлюдський біль пронизав її вістрям від лівого боку і до кінчиків нігтів на ногах. Закричала несамовито:

— Ні, це не я! Я не була!.. Не треба мене впізнавати!..

Мар'яна, що стояла над нею, відступила крок від несподіванки. Звідки ця жінка взяла, що Мар'яна, стоючи над нею, намагалася пригадати — де вона бачила це обличчя і зовсім близько бачила. Знайомі риси, тільки щоки залиті блідим туманом болю, пересохлі губи, обвіяні дрібними зморшками муки і страждання. Здивовані, широко розплющені очі дивляться із глибоких западин, з-під високого жовтуватого, блілого, як віск, чола. Краплини поту густо покропили тонку прозору шкіру. Волосся, на диво молоде і міцне, неслух'яно розсипалося, квітчаючи голову. Мар'яну пройняв жаль до цієї жінки і вона лагідно, заспокоюючи промовила:

— Не турбуйтеся, я прийшла до Сави, а його

немає. Дивлюся, відчинені двері і хтось стогне, вирішила зайти. Що з вами, скажіть, я допоможу може?

Схопившись рукою за лівий бік, зібгавши там одержу, Уляна, притамовуючи біль, неслух'яним голо-
сом заговорила:

— А Сави немає? Ще немає Сави?.. Мене по-
ранено на вулиці... автомобіль. Огут ударив...
Він, здається, не бачив мене, не помітив... не впі-
знав... Я не хочу, щоб він мене впізнав, не треба... —
Не стримуючи себе, Уляна заплакала так тихо, мов
хора вередлива дитина. Сльози полилися рясним
кривулястим струмочком і розпливалися на подушці
прозорою, сизою плямою. Крізь сльози вона ще про-
мовляла окремі слова. — Сава пішов... Не діждуся
ніяк сина... Робота, казав...

Мар'яна зрозуміла, що ця жінка Савина мати Але
не знала, як їй допомогти. Розгубилася і стояла, не
рухаючись із місця. Приголомшили сльози і змучене
болем лице. Прокинувшись, вона все ж почала роз-
дягати Уляну, щоб подивитись поранений бік. Руки
неслух'яно плуталися і пальці були негнучкі, мов
чужі. Не чекала застати таке в Савиній кімнаті.
Зайшла випадково, бо дома не хотілося сидіти і не
було охоти зустрічатися з Гамалією, що кожної хви-
лини міг прийти. Вже завтра збиралася йти на ро-
боту, куду влаштувала її Надійка з товаришами.
Щовечора сиділа тепер в її кімнаті, або веселим,
безтурботним гуртом ішли в кіно чи в театр. Вечо-
рами Мар'яна оживала і цілий день чекала того ве-
чора. Після останньої розмови з Гамалією Мар'яні
здалося, що вона почала жиги по-новому і мала
право йти до Сави, відповідаючи за всі свої вчинки.
Це ж на нього натякала, коли заявила одверто чоло-
вікові, що жила з ким хотіла.

Закотивши сорочку Уляні на лівому боці, рішуче
відірвавши скривавлене полотно з широкою плямою
пришерхлої крові від рани, Мар'яна хитнулася на-
зад від стогону Уляни і того, що побачила. Рана

невелика, лише здряпнуло шкіру. Але весь лівий бік був синій з фіолетовими краями, смугами обведена була пухлина. Далі фіолетовий колір переходив у зелений і розпливався в ніжно-рожевих берегах. Пухлина була катастрофічно велика. Ребра всі сховалися під набряклим тілом. Уляна, заціпивши зуби, стогнала уривчастими, окремими вигуками, ніби так голосно дихала:

— У-у... у... о-о... — Тільки й було чути.

Мар'яна заметушилася. Бік хорої горів і все тіло її було гаряче.

Кров виступила з рани. Темна і густа кров. Червоненьким струмочком почала вона стікати і капнула на ковдру. Мар'яна почала закривати рану і швиденько заспокоювати Уляну:

— Хвилиночку полежите самі, а я збігаю по лікаря. Зразу прийду з лікарем і все буде гаразд...

Але поранена схопила її за руку і стиснула пальці скільки було сил.

— Не йдіть... Не йдіть, я не пущу вас... Голубонько, любя, не ходіть... Потім... Сава... приведе...

— Так не можна вас залишати... Лікаря треба негайно! — Суворо промовила Мар'яна.

— Ні!.. Я вас не пущу!.. — Вигукнула істерично Уляна і потім почала стомлено прохати. — Я вас прохаю, молю, не йдіть, не покидайте мене... Зараз прийде син і знайде лікаря. Зостаньтеся зі мною... — Притягла до себе ближче руку Мар'янину і поклала собі на чоло. В очах застигло моління. — Ой, як мені душно, яка спека... Не йдіть!..

— Гаразд, я не піду. Тільки пустіть руку, я покладу вам компрес.

Уляна покірно випустила руку. Очі її заслалися сизою плівкою і закотилися під верхні повіки. Ледве чутний стогін виривався з подихом. Мар'яна намочила в коридорі рушника і поклала холодну тканину до рани. Поранена глянула на неї широкими очима,

ніби не впізнала зразу, потім заспокоїлася. І не відводила очей від Мар'яни:

— От спасибі... Так краще... пече не дуже і спокійніше... Я рада, що ви з Савою... знайомі і буваєте... Він хороший... Ви такі рідні, милі... Як вас звуть?

— Мар'яна. — Тримаючи руками компрес, відповіла гостя.

— Скажіть, Мар'яно, а він не впізнав мене... Не може бути, щоб упізнав. Не може бути!.. — вигукнула Уляна, зібравши сили і рвонулася з місця.

— Лежить, не ворухіться! — Застережливо схопила її за плече Мар'яна. — Хто не впізнав? Чому не повинен впізнавати?

Знову пораненій сльози залили очі і прозоро заблищали, перелившись через повіки. Схлипуючи, ковтаючи слова, заговорила, хвилюючись:

— Чоловік мій... колишній... Дивлюсь їде на авт... то... мобілі... Я вийшла хоч здалеку подивитися на нього... Їде... Переходила вулицю... Автомо... мо... білі і вдарив мене... А він там сидить... Петро Гамалія мій чоловік, я тікати... — шепотіла Уляна далі.

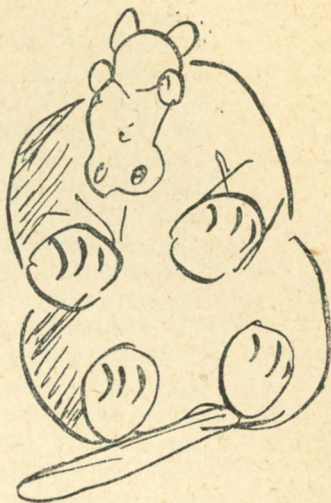
Рука Мар'яні зібгалася в кулак. Нігті врізалися в долоню. Компрес упав, сповз і оголив рану. Це протверезило її. Не вірила своїм вухам.

Збліднувши спитала різко, не своїм голосом, нахилившись до самого обличчя Уляни:

— Петро Гамалія ваш колишній чоловік? Правда? Гамалія Петро?..

— Та Петро ж, Гамалія... Думаю, хоча б не впізнав... а сама тікаю і на візника...

Тепер Мар'яна впізнала цю жінку. Її фотографія

стояла в шафі Петровій і дивилася звідти, мов із-за ґрат. Спокійно приладнавши компрес, Мар'яна одійшла до вікна. Побачила — вечоріє вже і захід розплескав десь далеко за будинками по небу свої неймовірні, невимовні фарби. Посміхнулася в маленьке вікно сама до себе, подумавши:

— Прямо як у романі якомусь... Ніби в книжці прочитала...

Дійсно, Мар'яні здавалося, що все це вона прочитала або спостерігає збоку.

Згадала все, що сталося тут поміж нею і Савою тоді взимку. Нібито було не з нею, а їй розповіли про пригоду невідомої людини. Але не було ніякого бажання зустрічатись тепер із Савою. Треба негайно тікати звідси, влаштувавши як слід його матір. Покласти лише нові компреси і прив'язати їх, щоб не сповзали.

Пішла назад до ліжка. Рухалася тихенько, боялася сполохати хору і почути знов її жалі. Але Уляна впіймала її очима і стомлена болем, пошепки заговорила, зробивши лице своє лагідним і близьким:

— Ви такі хороші, Мар'яно... Я вас ніколи не забуду. Ніколи...

Мар'яна взяла рушник і хотіла йти до ґранта в коридор. Посміхнулася сухо і болізно у відповідь на слова Улянині. Біля самих дверей почула Мар'яна важкі кроки на східцях і розмову. Кілька ніг спускалося вниз. Вона прислухалася. Раптом відчинилися двері і через поріг ступнув Сава, за ним ішов ніяково Петро Гамалія, боком просуваючись у двері. Сава побачив Мар'яну, ту саму чудову Мар'яну, тільки у весняному костюмі і з весняним виглядом. Так принаймні здалося йому в першу мить. Посміхнувся широко їй назустріч і ледве хотів сказати привітне слово, коли вона відштовхнула його від дверей у коридор і вийшла за ним. Двері зачинила за собою.

Не встиг ні Гамалія, ні Сава висловити свого

запитання, доки Мар'яна швидко опанувала себе і звернулася до них:

— Я попала сюди випадково... До вас у гості йшла, Саво. Там лежить поранена мати... Ваш батько, товариш Гамалія... Ти, товариш Петре... Переїхав, чи вдарив її автомобілем. Їй дуже зле... Нехай батько біжить по лікаря, а ви йдіть до матері й кладіть компреси. Гамалія нехай зараз не заходить у хату, бо вона весь час повторює, що боїться його бачити. Потім, як полегшає...

Мар'яна не встигла закінчити. Сава легеньким рухом відсторонив її від дверей і зник за ними. Гамалія ще постояв хвилинку. Губи ворушилися, але жодного слова не вилітало з вуст. Махнувши рукою, ніби відганяючи від себе настирливу муху, він хутко загібаючи ногами східці, вилетів нагору.

Мар'яна й собі пішла, виміряючи кожен свій крок. Так починає свою мандрівку людина, коли перед нею лежить довгий і важкий шлях...

I Над Виргородом лунають могутні удари думок і заліза. Бризки одскачують, сипляться, пінячись в океані диму й блакиті. Нема їм меж і кінців, Вирго-

род це безугавний молодечий шум землі. Він гримить, коли сонце, впиваючись його могутніми м'язами, ле в його жили тремтливє вино. Коли його тіло цілує дрібний дощик, коли зима вгортає його груди холодними простирадлами з цвіту черемхи. Він завжди цілинний, як даль, і полохливий як, юнка.

Виргород це п'яна радість і біль!

Прислухайтесь, як дзвенять кармазином пориви його заводів. Відчуйте смарагдову метелицю його садів. Впийтесь запахом романтичного чебрецю. Дайте обплутати свої ноги вихрєстїй берїзді. Киньте з прожогу

Е Л Е К Т Р - Р І Д

Е. МЯКОТА

Дай нам, земле, шуму.
П. Ти ч и н а.

Юліян Шпол — "Золоті аксенти"